

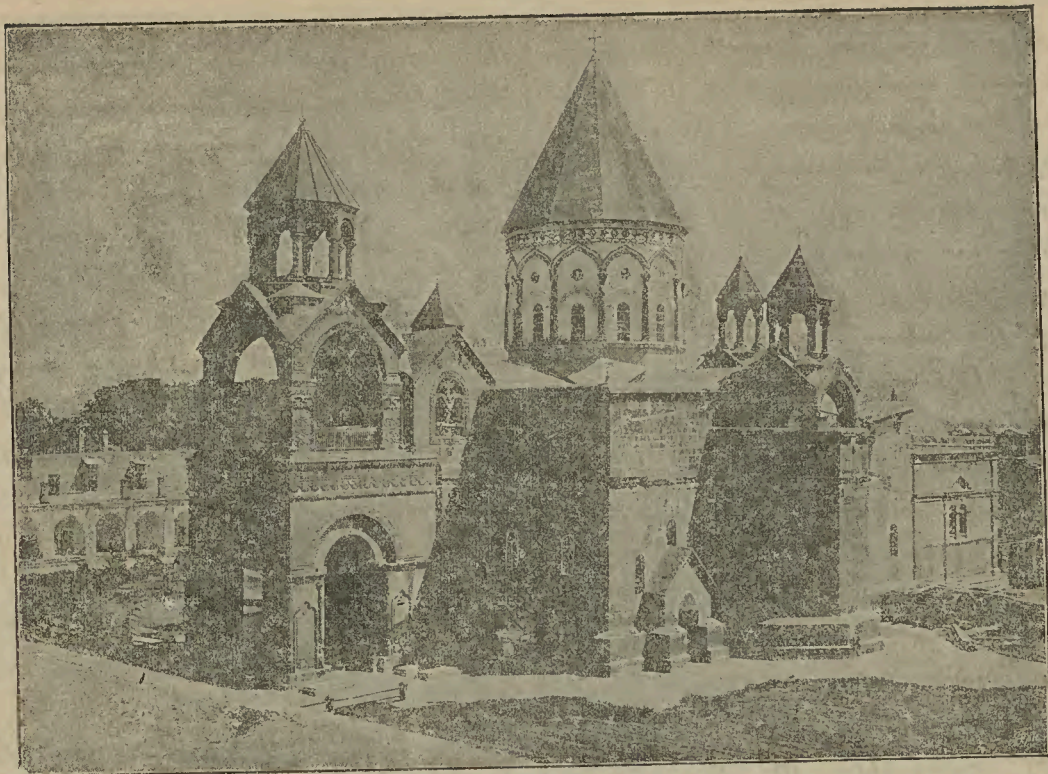
Ի. ՅԱՆՆԻՍ 1896 թ.

Հ Բ Ա Մ Ա Ն Ա Բ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Չ Ի Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա Մ Ե Ն Ա Յ Ն Հ Ա Յ Ո Ց

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ՄԱՆԿԱԿԱՐ-
ԺԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԹԻԽԳ. ԹԹ. ՏԱՐԻ } ՀԱՄԱՐ ՎԵՅԵՐՈՐԳ } ՅՈՒԼԻՍ 1896 Թ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Վ. ՀԱՏՏԵԱԼԻ ԲՈՂՈՔՆ ՈՒ ՀԱՒԱՏՐ:

«Խաբեցնր զիս Տէր, եւ խաբեցայ, յաղ-
թահաբեցնր եւ զօրացար. եղէ ի կատականս,
զօր ամենայն հանի ի գլուխ այսամենայն: ...
եւ ասացի. ոչ անուանեցից զամուսն Տեառն,
եւ ոչ եւս խօսեցայց յամուսն Նորա. եւ եղեւ
ի սրտի իմում իբրեւ զհուր վառեալ, քորքո-
րեալ ընդ ոսկերս իմ. եւ լքայ յամենայն կող-
մանց, եւ ոչ կարեմ հանդարտել:»

Երեմ. Ի. 7. եւ 9.

Դու խօսիր կրկին՝ Ողբոց մարգարէ,
որ երբեմն այս կողմ անողորմ ան-
միտ աշխարհում մի գաճաճ ու չնչին սերուն-
դի առաջ իբրեւ հսկայ կանգնած, մէն միայ-

նակ քո անեզր վշտի, քո Ամենակալ Աստու-
ծոյ հետ, ներկան ու գալիքը սրատես աչքե-
րով դիտում էիր և քո ազգը, քո իսրայելը
անխուսափելի կորուստից փրկելու համար ա-
րած ճիգերդ ունայն գտնելով՝ այդ վարհուրելի
հեծկտանքն արձակեցիր. Դու եղիր Թարգ-
ման մի ժողովրդի կողմից, որ յետին Թշուա-
ռութեան և յուսահատութեան գուռը հա-
սած, բողոքում է քեզ պէս ու անիծում իւր
սե օրը. «Ընդհէր է ինձ այս, զի ելի յարգան-
դէ տեսանել զցաւս և զվստածկս և վախճա-
նեցան ամօթով աւուրք իմ»:

Այո՛ մեծ էր քո սրտի դառնութիւնը.

հաղիւ երբէք մէկը աշխարհի որդիներէց մարդկութեան ցաւն իւր վերայ այնպէս անտանելի կերպիւ ծանրացած զգացել է, ինչպէս Դու զգում էիր և երկնային լեզուով, անջնջելի տառերով արտաբերում. բայց Դու երանելի էիր այնուամենայնիւ, հրաշալի ողբասաց, ամենասոսկալի փոթորիկների հանդէպ ևս անխորտակելի էր քո հաւատը. Դու գիտէիր, որ եթէ իսրայէլ թշուառ էր և ողորմելի՝ իւր իսկ մեղքերն ու անմոռութիւնն էին պատճառ, որ եթէ նա կործանման էր դատապարտուած և դէպի անկումն էր ղիմում՝ նոյն ինքն իսրայէլի Արդար Աստուածն էր տանողը. այդ Աստուծոյ փառաց նախանձախնդիրն էիր Դու և համոզուած էիր, որ եթէ ամեն ինչ ընկնէ, Նա գոնէ կանգուն կմնայ. ուստի ամենատաղնապալից բոլորների համար իսկ բացականչել կարող էիր. «Եւ Տէր ընդ իս էր իբրև զպատերազմօղ և զօրացուցանէր»։ Իսկ մե՛նք, ո՞ւր է ասա՛ւ Մարգարէ՛, մե՛ր Տէրն ու զօրավիգը, ո՞ւր է քո և մեր հայրերի հըզօր Աստուածը. մի՞թէ արդարև Նորա հրամանով ենք այս անծայր տառապանքը կրում, Նորա սուրբ կամքն է, որ անգին արեամբ գնուած մի ժողովուրդ հիւժում է այսպէս, արագ քայլերով դէպի գերեզման, դէպի կորուստ ընթանում, առանց մի տեղից փրկութեան յոյս ունենալու, առանց իւր ղիմաց լուսոյ մի նշոյլ տեսնելու։

Ահա կրկին մի տարի իւր շրջանի բարձունքից զլորուում է դէպի մուտ, և բռնութեան ու արուեստի առատ բերքերով ծանրաբեռնուած մարդիկ՝ ղիմում են սպահով ու յուսալից ապագայի գիրկը. մեծերը տուն են դառնում իրենց աշխատանքի քաղցր պտուղներով՝ ձմեռուայ պաշարով, փոքրերը պատրաստում են տետրակն ու զրքեր դպրոց գնալու՝ նոր կեանք սկսելու, հայրենական ս. աւանդները ժառանգելու. բայց ո՞վ, ա՛ն, ո՞վ պէտք է բերքեր ժողովէ հայի անտիրական արտ ու անդաստանից, այրուած ու չորացած այգուց անտառից. ո՞ւր պէտք է ապաստան գտնէ նա տուն ու տեղ թողած, գոյքից ու սիրե-

լիներից զրկուած. ո՞ւր պէտք է ապաստանեն նորա խեղճ ու անօգնական, օրուայ հացի կարօտ որբերը՝ մինչ քաղաք ու գիւղ հրոյ ճարակ են եղել, դպրոցի դռները փակուել։—Թշուառութեան օրեր շատ է տեսել յիսուաւի հին յարայէն ևս, տեսել են աշխարհի բոլոր ազգերը. բայց նոցա ամենքի համար մի հերիք կար. այդ բարբարոս ժամանակներում մարդիկ միայն իրենց թշնամու, ապստամբի հետ էին կռուում, աւար կողոպուտով կրքեր յագեցրնում և երբ յագեցան՝ հերիք է, ասում էին. այնպէս քաղաքագէտ ու իմաստուն չէին, որ ամիս ու տարիներ առաջ խորհէին, թէ ինչ օգուտներ յառաջ կգան, եթէ մի անգին հըպատակ ժողովուրդ սրի անցնի, կախաղան հանուի. երբ հեղեղներով արիւն էր թափուում՝ ջուր է այդ, չէին ասում, հարկւր ընկածի տեղ երեքը հաշուում. մանկան իւր մօր կրծքում խեղդելիս օրէնքի ու իրաւունքի անուկով չէին արդարանում, դժոխային արհաւիրքների ենթակայ, արեան ու արտասուաց մէջ ծփող զաւառներ՝ խաղաղութեան զրախտ հռչակում. բարբարոս էին, բայց իրենց արածն աշխարհի առաջ խոստովանելու քաջութիւն ունէին, և աշխարհը դեռ այնքան քաղաքակրթուած չէր, որ սատանան իբրև հրեշտակ տեսնէր . . .

Ահ, մեր թշուառութիւնն անօրինակ է, չափ ու սահման չունի. Դո՛ւ միայն չափել կարող ես այն, «Տէր զօրութեանց, որ կռես զիրաւունս՝ և քննես զսիրտս և զերիկամունս»։ Վրէժխնդրութիւն չենք կանչում մենք հին ուխտի մարգարէի նման, քրիստոնէից Մե՛ծ, Ողորմած Աստուած, այլ գո՛ւթ. «Դու յարուցեալ զթասցիս ի վերայ Սիոնի, ժամանակ զթալոյ նորա հասեալ է ժամ»։ Բաղմաշարչար նահատակի Մե՛ծ Լուսաւորչի Աստուած, Դո՛ւ բաւ համարիր այս նահատակ ժողովրդի տառապանքը. քո անուանն էր նա ապաւինել ու փրկեցիր անպատում նեղութիւններից ու փորձանքից. մի՛ թոյլ տուր, որ յետին յուսահատութեան մէջ ամբարշտաբար՝ «Դարեցեր զիս» բացական-

մանաւանդ Հարեշտանում Թունական եկեղեցու ազդեցութեան անկման զուգընթաց կերպով զօրեղացաւ Ձ եկեղեցիների մէջ ազգայնական ոգին, որ և պատճառ եղաւ նոցա առանձնայատկութեանց:

Հարեշտական եկեղեցու առանձնայատկութիւնները լաւ հասկանալու համար ինկատի պէտք է ունենալ Ձ հանգամանք. մի կողմից հին արեւելեան եկեղեցու հետ զուգընթաց մինչև Զ. Բ. դար ունեցած զարգացումը, միւս կողմից այն, որ նա այդ ժամանակուանից ի վեր պահպանելով տեական կապակցութիւն կոպտական եկեղեցու հետ, աւելի քան 1600 տարուայ ինքնուրոյն ազգային զարգացումն է ունեցել:

Առաջին հանգամանքը մոլորեցրել է մի քանի պարզամիտ բողոքականներին հռչակելու, թէ հարեշտական ինչպէս և կոպտական եկեղեցուց, այնպիսի նախնականութիւն է շնչում, որ նոյն իսկ արեւելքի հիւսիսային կողմի եկեղեցիներից ոչ մէկի մէջ գտնել չէ կարելի: Արդարեւ Հարեշտերը չեն ենթարկուում Հռոմի եպիսկոպոսին, հաղորդութեան բաժանել չեն արգելում, 7 խորհուրդներին, գոյափոխութեան և քաւութեան թղթերին ծանօթ չեն: Զ. դարուց յետոյ այն ամենը ինչ որ յառաջ է եկել արեւմտեանում կամ պետական եկեղեցու յունական կիսում, չէր կարող Հարեշտան մոտք գործել: Ինչպէս արեւելքի միւս բոլոր եկեղեցիներում նոյնպէս և Հարեշտանում ճաշակուում են «Ձ տեսակներով» ևս. թէև ունին հռոմէական խորհուրդների համապատասխան եկեղեցական արարողութիւններ, բայց պակաս է այստեղ արեւմտեան հասկացողութեան համաձայն խորհուրդի գաղափարը: Այս սովորութիւնները հարկաւ աւելի հնաւանդ են, քան այն, ինչ որ ընդունում են կաթոլիկ և օրթոդոքս եկեղեցիների մէջ. բայց այդ «նախնականութեան շունչ» համարել անտեղի է:

Ինչպէս երևում է վաղ արդէն աշխատել են այստեղ քրիստոնէութիւնը ազգային և դիւրամբունելի դարձնել. Ս. Գիրքը և պաշտամունքի վերաբերեալ գրքերը գործ են ածում մինչև այժմ եթովպիական լեզուով, որ այն ժամանակ ազգային լեզու էր, թէև ոչ այժմ: Քահանաների սեղանի վերայ երգածը ներկայումս նոյնչափ անհասկանալի է ժողովուրդի համար, որչափ կոպտական և ասորական յակորիկ եկեղեցիներում. բայց ոչ մի ճանապարհորդ չէ յիշում, որ գոնէ Աստուածաշնչի հատուածները պաշտամունքի միջոցին հասարակաց լեզուով կարդացուէին, ինչպէս այդ տեղի է ունենում օր. Ասորի Յակորիկների և մասամբ Դպտիների մէջ: Նոցա պատմելով հոգևորականներն անգամ

հին եթովպիական լեզուից հազիւ միայն տառերը ճանաչեն և քիչ բառեր հասկանան: Այս կողմից ևս նա նման է ասորական եկեղեցիներին: Իսկ նորա վերայ նկատուող եզակի ազգային առանձնայատկութիւնն է եկեղեցական սովորութեանց և առասպելապատում աւանդութիւնների զօրեղ երբայական դրոշմը: Թլիստութիւնը, որ գործ է դրուում Հարեշտանում կայ արդարեւ և՛ դպտիների մէջ. դա երևի մի շատ հին ժողովրդական սովորութիւն է աւելի քան եկեղեցական ծէս: Բայց և ուրիշ Հին կտակարանի յատուկ արարողութիւնների ինչպէս օր. զանազան մաքրութեան օրէնքների պահպանութիւնը, առանձնայատուկ չէ միայն հարեշտերին և գտնուում է նաև արեւելքի միւս եկեղեցիներում և բացատրուում է այնպիսի հանգամանքներով, որոնք արդէն Գ. և Ե. դարերում ընդհանուր պետական եկեղեցուց մէջ նկատելի էին: Սակայն հրեութեան կամ Հին կտակարանի հայեցողութեան ազդեցութիւնը հարեշտերի եկեղեցու վերայ աւելի ընդարձակ է և նորա առանձնայատկութիւնն է կազմում բաղադրամասը նաև կոպտական մայր եկեղեցու հետ, Բոլոր քրիստոնեաներից միայն հարեշտերն են, որ թէ կիւրակէն և թէ շաբաթը տօնում են: Իրենց կիրակրի մէջ չափազանցութեան հասցրած խտրութիւն են դնում նոցա՝ սուրբ և անսուրբ կենդանիների վերաբերմամբ: Իսկ թէ ինչքան մեծ է հրեական ազդեցութիւնը կրօնական զրոյցների վերայ՝ գաղափար կարելի է կազմել նրանցից, որ Աքսուծի մայր եկեղեցուց կառավարիչ Նէբրէիդը հաւատում է, թէ ուխտի տապանակը մինչև այսօր պահուած է իւր եկեղեցու մէջ:

Երբ Գերհարտ Ռօլֆս 1881-ին Վիլհելմ կայսեր յանձնարարութեամբ իր պատգամաւոր ճանապարհորդում է Հարեշտան, խօսակցում է Նէբրէիտի հետ այս զրոյցի մասին: Նա այնպիսի զուարճալի ձևով է պատմում այդ խօսակցութիւնը, որ ես աւելորդ չեմ համարում մէջ բերել այստեղ:

«Իմ հարցին, թէ նա (Նէբրէիտը) Երուսաղէմում եղել է, նա պատասխանեց. Ուրեմն Գուբ չգիտէք, թէ հէնց այս րոպէին (Նէբրէիտը Ռօլֆսին եկեղեցու մէջ ընդունեց) գտնուում էք նոյնպիսի սրբազան տեղում, որպիսին է և Երուսաղէմը... — Ես այդ յիշաւի չգիտէի... — Ուրեմն գուբ չգիտէք, թէ այս եկեղեցին, որի նուիրական կամարների տակ այժմ գտնուում էք, մեր Փրկչի հայրը Յովսէփն է կառուցել: — Ես համարձակուեցի իմ տգիտութիւնս խոստովանել, այլ պատասխանեցի: Նստիւրակ լսել եմ այդ, բայց չգիտէի որքան ստոյգ է: — Այո, ասաց նա, այստեղ, հէնց այս վայրում

կանգնել է սուրբ կոյս Մարիամը իւր Քրիստոս որ-
դու հետ, երբ սրբազան ընտանիքը Եգիպտոսից դա-
լիս է, և Յովսէփը ի յիշատակ այդ փախստեան իւր
սեփական ձեռքերով անտեսանելի հրեշտակների օգ-
նութեամբ կառուցանում է այս եկեղեցին, որի մէջ
մենք գտնուում ենք այժմ:—Որովհետեւ ես այլ ևս ոչ
մի առարկութիւն չարի, ընականաբար չէրէիտը
հաւատաց, թէ ես ևս համոզուեցի նորա խօսքերի
ստուգութեան, ինչպէս ինքը և ներկայ եղող քա-
հանները: Ես այժմ թող տուի ինձ հարցնելու,
թէ այն Ուխտի տապանակը, որ Մենելիքը՝ Սաբա
ղշոյի և Սողոմոնի որդին (!), իւր Երուսաղէմի
տաճարից դէպի Հաբեշտան փախչելու ժամանակ
բերել է (դա մի հաբեշական աւանդութիւն է), ա-
նեղծ է մնացել արդեօք մահմեդականների եկեղե-
ցին այրելու միջոցին:—Ինչպէս կարող էք այդպիսի
բան հարցնել, պատասխանեց Նէրէիտը. երբ Մու-
համէտ Գրանիէն եկեղեցին այրում էր, Ուխտի տա-
պանակը ծածկուեցաւ նրա աչքից, Աստուած թող
չէ տալիս ոչ մի անհաւատի այն տեսնել:—Ուրեմն
ուխտի տապանակը գեռ այստեղ է և ինչպէս առաջ
նշեցեալ և այժմ միայն ֆալաշներին (Հաբեշտանցի
հրէայ) է երևում:—Ո՞վ է պատմել ձեզ այդ առաս-
պելը:—Ես այդ կարգացել եմ, պատասխանեցի:—
Դուք միայն զիտեք այն, ինչ որ տգէտ մարդիկ ճա-
նապարհորդներին հաղորդում են. Ճշմարտութիւնը
միայն յայտնում է նա, ում ձեռքն է Ճշմարտու-
թիւնը: Մենք Ամենաբարձրելի ծառաներս այդ
գանձի տէրն ենք, Ճշմարիտ Ուխտի տապանակը ան-
տարակոյս այստեղ է և ոչ թէ նորա նմանութեամբ
շինուած սովորական մէկը, որպիսին կարելի է եկե-
ղեցիների ներքին մասում (սրբութիւն սրբոցի մէջ)
տեսնել. նա դրուած է այս եկեղեցու պատերի մէջ
և միայն մեզ ծանօթ մի գոնակով կարելի է այնտեղ
մտնել:—Թող կ'որոշի արդեօք ինձ, սրբազան հայր,
Աստուծոյ և իւր ըտերալ ժողովուրդի դաշնադրու-
թեան հին և սրբազան յիշատակարանը տեսնել:—
Անկարելի է. ոչ կայսրը, ոչ էջէգէն (հաբեշական կրօ-
նաւորների գերագոյն պետը) և ոչ իսկ արեւման չեն
կարող գոնէ մի անգամ տեսնել ուխտի տապանակը.
նորա չեն կարող նորա տեսքը տանել:—Սակայն, Տէր
Քահանայապետ, թող խտրուումէ արդեօք եկեղեցու
մնացած հոգեւորականներին տեսնել Տապանակը:—
Ո՛չ, միայն ինձ, որ նրա պահապանն եմ և իմ յաջոր-
դիս, երբ ես մեռնեմ: Այսպէս է եղել հապարաւոր
տարիներէից ի վեր և այսպէս պէտք է լինի մինչև ցա-
լիտեան:—Բայց եթէ Աստուած իւր անքննելի նա-
խասհամարութեամբ Ձեր կեանքը յանկարծակի բառ-
նայ, ինչպէս պէտք է նոր Նէրէիտը ուխտի տա-
պանակի խորհրդաւոր անցքը գտնէ:—Նայեցէք այս-

տեղ, ասաց նա, և իսկոյն իւր զգեստի միջից դուրս
հանեց կապոյտ մետաքսէ թելից կապած մի ար-
ծածկ տուփ:—այս տուփը կրել էր ինքը Մովսէսը,
Ահա սրա մէջն է իմ կտակս կամ աւելի ճիշտ այն
գաղտնիքը, թէ ի՞նչպէս պէտք է գտնել այն սենեա-
կի մուտքը, ուր գտնուում է Ուխտի Տապանակը:—
Դուք ուրեմն, Սրբազան Քահանայապետ, Մովսէսի
օրինաւոր յաջորդն էք և մանաւանդ աւելի մեծ
քան նա, որովհետեւ դուք Քրիստոսի պարզենքից
մասն ունիք:—Այս խօսքերը Նէրէիտին մեծ բա-
ւականութիւն պատճառեցին:—Լսեցիք, իմ սիրելի
պաշտօնակիցներ, ինչ որ օտարականն ասում է. ի
նկատի առէք նորա խօսքերը, նորա լի են ներքին
Ճշմարտութեամբ և մտածել են տալիս:

Հրէական հայեացքների այս զօրեղ ազդեցու-
թիւնը պատճառ է եղել այդ եկեղեցուն «նախնա-
կանութեան շունչ» վերագրելու և հաբեշական
քրիստոնէութիւնը ամենահին ժամանակների հրեայ
քրիստոնէութեան հետ կապելու. Այդ կարծիքը
սխալ է անկասկած. Շաբաթը սուրբ պահել յատուկ
սովորութիւն էր Հաբեշտանում մինչև ԺԵ. դար
այսպէս կոչուած Եւստաթեան կրօնաւորներին մի-
այն, Առաջին անգամ Զարա Թակոր թագաւորի
(+1468) հրամանով դա ընդհանուր սովորութիւն
դարձաւ, և ուրեմն ոչ թէ հնադարեան աւանդու-
թիւն այլ ուշ ժամանակի ազդեցութեամբ առաջ ե-
կած մի ծէս է, եւ այն, ինչ որ այս կէտում հա-
ւաստի է, միւս հրէամիտ աւանդութիւնների և սո-
վորութիւնների նկատմամբ ևս հաւանական պէտք
է համարուի. Հաբեշների եկեղեցու հրէացուով
ազգային պատմութեան ընթացքում յառաջա-
ցած մի առանձնայատկութիւն է միայն:

Հաբեշների եկեղեցու մի ուրիշ առանձնայատ-
կութիւնը, որ պատմական կապ ունի հրէական ազ-
դեցութեան զարգանալուն հետ, զանազան կրօնաւո-
րական կարգերի գոյութիւնն է. Թէև Անտօնեան և
Եւստաթեան կրօնաւորների մէջ մի ժամանակ եղած
զօրեղ հակառակութիւնը այժմ գրեթէ վերացել
է, բայց Չ կարգերն ևս կան դեռ այսօր. Միայն թէ
Անտօնեան կարգի կրօնաւորների նախկին առաջ-
նորդ Էջէգէն ներկայումս հաբեշական կրօնաւո-
րութեան ընդհանուր ղեկավար է. իսկ այդ հա-
բեշների եկեղեցու այնպիսի մի առանձնայատկու-
թիւն է, որ միւս արեւելեան եկեղեցիները չունին:

Հաբեշների եկեղեցու մի առանձնայատկու-
թիւնն համարուում է յաճախ և այն, որ նա 81
կանոնական զրքեր է ընդունում: Յունական Աստ-
ուածաշնչի զրքերը (65—78, նայած թէ ինչպէս են
հաշուում), մի շարք հրէական և քրիստոնէական

տարականն գրուածքներ (օր. Ենովքի Գիրքը, Կու-
ֆալէ՝ կամ այսպէս կոչուած յորեւեւանների
գիրքը) և մի ժողովածու եկեղեցական կանոնների, Սա-
կայն թէև միւս եկեղեցիների մէջ նման հաշիւ չենք
գտնում, բայց նոյն իսկ 81 դրքերի զանազան կերպ
հաշուելը ցոյց է տալիս որ այդ թիւը միշտ հաս-
տատուն չէ եղել և գուցէ ուրիշ տեղից է մուտք
գործել:

Յամենայն դէպս անիրաւացի է հաբեշական ե-
կեղեցու մի խոտելի առանձնայատկութիւն համա-
րել նաև այն, որ իբր թէ նա կրկնամկրտութիւն է
ընդունում: Մկրտութեան տօնը, որ պատճառ է
եղել այս թիւերի մացութեան, նման ձևով տօնուում
է նաև Ղպտիների և Յակոբիկների մէջ և համա-
պատասխան է օրթոդոքս եկեղեցու կատարած
«Ջրօրհնեաց» հանդիսին:

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆԸ:

Սկսած այն ժամանակից, երբ մատե-
րիալիզմը (նիւթ ապաշտութիւնը), մանաւանդ
անգլոֆրանսիական պոզիտիվիզմի (գրական
փիլիսոփայութեան) կերպարանքով հասարա-
կութեան աւելի և աւելի հեռաւոր խաւերի
մէջ մուտք է գործում՝ Գերմանիայում երբեք
պակաս չեն եղել այս աշխարհայեցողութեան
դէմ բողոքող ձայններ: Թէ ընդհանրապէս գի-
տութեան և թէ մասնաւորապէս կրօնի ա-
նունով: Զարմանալի չէր սակայն, որ այդպէս
լինէր Գերմանիայում, զաղափարականութեան
հին հայրենիքում: աւելի հետաքրքրին այն է,
որ Ֆրանսիայում՝ ԺԸ. դարու Հոլբախների շե-
մարիների՝ մատերիալիզմի ու բնցիկոպիզիստ-
ների և ԺԹ. դարու պոզիտիվիզմի հայրենի-
քում առաջնակարգ գործիչներ վկայում են
այժմ և ողջունում զաղափարականութեան
հետզհետէ վերականգնանալը: Խօսքը նո-
րութիւնների ետեւից ընկած մի սովորական հե-
ղինակի մասին չէ, այլ տկաղեմիայի անդամ
Բրունըտիէրի մասին, որ արդէն իւր Բոսսուէ-
տի վրայ կարդացած դասախօսութիւններով
և շնորհիբով ոգևորողների նկատմամբ բռնած
գիրքով ցոյց էր տուել, թէ ինչպէս խաղաղ
գիտէ գիտել ժամանակի զարգացումը և անու-

շաղիր թողնել օրուայ հերոսների աղաղակը:
Իւր նորերս լոյս տեսած *La Renaissance de
L'Idéalisme* (Գաղափարականութեան վերածը-
նութիւնը) գրքի մէջ Բրունըտիէր պնդում է,
որ վերջին տարիներում իշխող մատերիալիզ-
մին զուգընթաց և իբրև մի դանդաղ հակա-
ռակ հոսանք՝ կարելի է գաղափարականութեան
կրկին արթնանալը նկատել, և այն ոչ միայն
գիտութեան, այլ նաև արուեստի և գրականու-
թեան, մինչև իսկ քաղաքականութեան շրջա-
նում:

Բրունըտիէր ներկայացնում է այդ գաղա-
փարականութիւնը գիտութեան մէջ իբրև ա-
ղատութիւն իրողութիւնների այն բանութիւ-
նից, որոնք ամեն ժամանակուայ մատերիալիզ-
մի, ինչպէս նաև այժմ անցրած պոզիտիվիզ-
մի տեսակէտով միակ ճշմարիտն են: Հակառակ
պոզիտիվիզմի, որի համար ամեն չհաշուած,
չկշռուած, չչափուած, զգայութիւնների ներ-
քոյ չընկնող ինչ ենթադրական է և խաբուսիկ,
զաղափարականութեան ներկայ վերածնութիւ-
նը յառաջ է բերում հետզհետէ այն համո-
զումը, թէ իրողութիւններն իրենք իրենց
բացատրել չեն կարող, այլ աւելի բարձր և նա-
խընթաց մի բան են պահանջում և թէ աշ-
խարհքում բաներ կան, որոնք երբեք մեր
զգայութիւններին չեն ենթարկուի և ըմբռնե-
լի չեն լինի: Թէ ուրեմն «այն վարպետի ե-
տեւ, որի առաջ պատմութեան ու բնութեան
թափերգութիւնն է տեղի ունենում մի ան-
տեսանելի պատճառ, խորհրդաւոր հեղինակ
Deus absconditus (անծանօթ Աստուած) կայ
ծածկուած: Մինչև իսկ այն մեթոդը, որի
միջոցաւ գիտութիւնը նոր հայեացքներ և նոր
ասպարէզներ է ձեռք բերել, հիմնուած է գա-
ղափարականութեան վերայ, քանի որ գաղա-
փարն է գիտնական հետազոտութեան մայ-
րը, և նոր ժամանակի գիտնականները՝ «կեան-
քի գիտութեան» նորոգողները, կլօղ Բերնարդ,
Դարվին, Պաստէօր, ոչ թէ երկարատեւ գիտո-
ղութեամբ կամ փորձերի ճշգրտութեամբ են
գործ կատարել, այլ համարձակ գաղափարնե-
րով և ճոխ տեսութիւններով: Հոկ իրողու-

թիւնները նոցա բաւականութիւն չէին տալիս՝ ուստի տեսութիւնների օգնութեանն էին դիմում։ որ ուրիշ ոչինչ է եթէ ոչ «գաղափարի գերակշռութիւնը իրողութիւնների դէմ»։ Հարկաւ առանց մոռանալու Նիւտոնի վաղաճանօթ խօսքը՝ *Hypotheses non fingo* (Տեսութիւնները չեմ հնարում)։ Եթէ գիտութիւնը պարտաւոր է իւր գիտնականների խոստումները կատարել, և յիրաւի է—այն ժամանակ նա սնանկ հրատարակուած պէտք է համարուի, որովհետեւ իւր պարտքի 75, 50 կամ 25 տոկոսն է միայն վճարել։ Դէկարտը, Կոնդորսէն և դեռ Ռընան (իւր *Avenir de la science*—Գիտութեան ապագան՝ զրուածքով) խոստացել են պատասխան այն հարցին, թէ ուր ենք մենք գնում, ինչ ենք, որտեղից ենք դալիս։ Սակայն այդ պատասխանը դեռ այսօրուայ յաղթական գիտութիւնն էլ չէ տուել, կամ տուածն է մի ժխտական *Ignoramus, ignorabimus* (չգիտենք և չենք իմանայ)։ Այս ծանաչողութիւնը և այս խոստովանութիւնը, թէ բնութեան մէջ կայ մի բան, որ բարձր է նորանից և ենթակայ չէ զգայութեանց, որ կան կենսական խնդիրներ անլուծելի բնագիտութեան և բնալուծութեան, բնական պատմութեան և լեզուագիտութեան համար՝ սկիզբն է գաղափարականութեան վերածնութեան, որին հետեւում է նաև այն, երկար ժամանակէ ի վեր մերժուած, խոստովանութիւնը, թէ փիլիսոփայութիւն, գեղաբանութիւն (էսթետիկա), բարոյադիտութիւն և բնազանցութիւն նոյնպէս գիտութիւններ են։ Պոզիտիվիզմը անուշադիր էր թողել մարդոց մի շարք էական պահանջները՝ «մենք կարող ենք շատ գեղեցիկ ապրել, առանց լուսնի վրայի լեռների և եթերի յատկութիւնների մասին գաղափար ունենալու»։ բայց ոչ առանց երեւակայութեան և սրտի առաջարկած այն հարցերի, որոնց պատասխանը գիտութիւնն ու խելքը տալ չեն կարող։ Արդէն իսկ սալերիտիզմի (հոգեխօսութեան), մոգականութեան, նոր քուրդայականութեան, նոր քրիստոնէութեան ժամանակակից շարժումներն ապացոյց են, որ մենք այդ

հարցերը ջնջելու կարողութիւն և ցանկութիւն չունինք։ Նոքա արտայայտութիւն են հոգու մի ներքին բողոքի իրողութիւնների կողմից իշխանութեան դէմ։ Բրունըտիէր՝ այդ պատճառով պոզիտիվիզմի մասին խօսում է, իբրև մի անցկեցած աշխարհայեցողութեան մասին։

Միևնոյն հակումները նկատուում են նաև արուեստի ու գրականութեան մէջ։ Այդպէս է ահա օր. երաժշտութեան նկատմամբ, որ ինչպէս ամենավսեմ տպաւորութիւն անել, այնպէս և ամենաստորացուցիչ, զգայական կերպով ազդել կարող է. և մինչդեռ Նիւտէն հէնց այս վերջին կողմով մեղադրում է այժմեան երաժշտութիւնը, այսինքն Վագներին՝ Բրունըտիէրի կարծիքով ընդհակառակն վաղներակա-նութեան գլխաւոր ներգործութիւններից մէկն էլ այն է, որ երաժշտութեան այդ զգայական հիմքի վերայ աւելի մոռաւոր, գաղափարական, այսպէս ասած բնազանցականն է բարձրացնում և փայլեցնում։ Վագների երաժշտական վերանորոգութեան խոր գաղափարական բնաւորութիւնը յեղափոխութիւն չէ երաժշտական աշխարհում, նեղ մոքով առած, այլ առհասարակ արուեստի մի նոր ըմբռնումը՝ նորանով, որ նա երաժշտութիւնն ու բանաստեղծութիւնը աւելի սերտ կերպիւ իրար հետ կապեց ու ձուլեց, և զարձրեց երաժշտութիւնը արտայայտութիւն ամենախոր և միանգամայն ամենաընդհանուր զգացմունքների, որոնց համար բանաստեղծութեան սահմանները նեղ են։ Այս գիտակցութիւնը, որ Բրունըտիէր գաղափարականութեան յաղթանակ է համարում ամբողջ Եւրոպայում կապուած է այն հանգամանքի հետ, որ Ֆրանսիան վերջին ժամանակներս միայն նուաճուեցաւ Վագների առաջ։

Բրունըտիէր կապում է վաղներակա-նութիւնը նաև սիմբոլիզմի (նշանաբանութեան) հետ, որ գրականութեան մէջ կրկին իւր տեղն է գրաւել։ Նա ցոյց է տալիս նատուրալիզմից (բնականութիւն), ինչպէս կոչուում է մատերիալիզմը գրականութիւն մէջ, դէպի սիմբո-

լիզմ և գաղափարականութիւն տեղի ունեցած զարգացումը Աղեքսանդր Դիւմա Ուրդու գրուածներով: Սա, որի առաջուպ գրուածքների մէջ ունեցած հայեացքները ամենքին յայտնի են, գրում է իւր վերջին գործերի յառաջաբանում ի միջի այլոց հետեւեալը. «Թատրոնը նպատակ չէ, այլ միայն միջոց: Բարոյական մարդը պատրաստ է հասարականը պէտք է դեռ կրթել: Բանանք ուրեմն այդպիսի օգտակար թատրոն, կատակերգութեամբ լինի այդ թէ ողբերգութեամբ ևւն: Մի գրականութիւն, որ կատարեալը, բարոյականը, գաղափարականը, մի խօսքով օգտակարը՝ չունի ի նկատի, անպէտք և վնասակար գրականութիւն է: Իրողութիւններ և մարդիկ պարզ կերպով վերարտադրելը գրադիրների և լուսանկարների աշխատանք է միայն»:

Մինչև իսկ Զորայի մօտ, առաւել Ղուրդի մէջ, կարելի է մի այսպիսի հոսանք նշմարել. ինչպէս և գերմանական և հիւսիսային ազգերի գրականութեանց նման երևոյթների մէջ: Զանի որ այս զարգացումը նատուրալիզմից դէպի գաղափարականութիւն աւելի դանդաղ է ընթանում, քան մեր դարու առաջին կիսում ըմբանտիկից դէպի նատուրալիզմ եղած զարգացումը, Բրունըտիէր համարձակուում է յուսալու, որ հետեանքներն էլ աւելի հաստատուն պէտք է լինեն:

Նկարչութեան մէջ փառաբանուած առաջնորդը Պուվի դը Շափանէսն է այժմ, որի հսկայական նկարը նաև Բերլինի վերջին գեղահամագիտում ուշադրութիւն գրաւեց: Նորա ամենամեծ գործերը այլաբանութիւններն են, ուրեմն այնպիսի աշխատութիւններ, ուր գաղափարն է պատճառ ու նպատակ, և ոչ բնութեան ճշգրիտ ընդօրինակութիւնը: Ինչ որ Բրունըտիէր վագների մասին է ասում թէ նա գաղափարական տարրը իւր արուեստի շրջանում զգայականից անջատեց, նոյնը սնդում է նաև Պուվի դը Շափանէսի մասին: «Սա չէ ստիպել ձեւերին և գոյներին խօսելու մի լեզու, որի այբուբենը նոքա չունին, ստեղծուած չէ որոնելու առեղծուած կապոյտի կամ մի

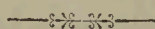
գաղտնիք կարմրի մէջ. այլ այդ տարրերը, որ յաճախ մեզ համար չափազանց նիւթական են, նա հոգիացրել է և այդպէս նկարչութիւնը բանաստեղծական դարձրել: Նորա պատկերների մէջ փիլիսոփայութիւն կայ, ինչպէս երբեմն Նիկոլայ Պուստէնի համար էին ասում: Նոյն գաղափարականութեան սկզբունքն է դեր խաղում այստեղ, այսինքն այն համոզումը, թէ «բնութեան ընդօրինակութիւնը նկարչութեան նպատակ լինել չէ կարող և թէ առարկաները, որոնց իսկականի վերայ մենք չենք հիանում հիացքի արժանի դարձնողը, ինչպէս Պասկալն ասում էր, արուեստագիտի գաղափարն է», որ նոքա մէջը զնում է ինչ որ թագուն, ներքին, գերազոյն բան՝ անմատչելի ամբոխի աչքի համար:

Հետաքրքիրն այն է, որ Բրունըտիէր քաղաքականութեան մէջ ևս մի այսպիսի վերածընութեան նշաններ է տեսնում: Մի դժկամակ հայեացք ձգելով Ֆրանսիական խորհրդարանների, այդ հակակոնքական հնոտեաց վերայ, նա դառնում է դէպի համայնական (սոցիալական) շարժումը, որն ընդունում է իբրև գաղափարականութեան յառաջ մղող: Նա ցաւում է, որ համայնական լինել չէ կարող, այդ անուան այնչափ ի չարը գործադրուելուն համար. մի անուն, որ հնարուած է եսականութեան հակադիր և ընկերականութեան հոմանիշ լինելու, բայց այժմ փոխուել, աւելի նշանակում է ատելութիւն և թշուառ նախանձ: Համայնականութեան (սոցիալիզմի) իսկական ոյժը, որ միայն այն ժամանակ յաղթել կարող ենք, երբ հաւասարը հանդէպը զնենք՝ գաղափարականութիւն լինելն է: Նա ապացոյցներ է մէջ բերում լիբերալիզմի, առանց աչքից փախցնելու սոցա ճոռումբան կողմը. «Մենք ունինք այն, ինչ որ կրօնի զօրութիւնն է կաղմում՝ հաւատ արդարութեան և գաղափարի յաղթութեան վրայ, այն հաստատ համոզումը, թէ իրաւունքը պէտք է յաղթէ և անարդարութիւնը փախճան ունենայ: Բրունըտիէրի կարծիքով արդարութիւնը պահանջում է ասել, թէ հա-

մայնականները ամբողջի կրքերը իբրև զբոլիչ միջոց գործ չեն դնում (?) և ոչ իսկ նորա իսկական շահերը, այլ նախ և ամենուրեք գաղափարներ, լինին այդ ուղիղ թէ սխալ, արդար թէ վտանգաւոր: Այդ է և պատճառը, որ նորա ներկայացուցիչներին մեղադրում են «իբրև գաղափարականներ, որոնց պակասում է հասկացողութիւն իրականութեան մասին», բայց և որ ստիպուած են այն արժանիքը խոստովանել, թէ «համայնականութեան բարոյականը հակառակորդների ունեցածից բարձր է»: Այն ինչ որ համայնականութեան մէջ ամեն քննադատութեան դիմանում է՝ գաղափարն է: Այս կողմից նայած համայնականութիւնը, որի ամենամեծ թշնամին անհատականութիւնն է (ինդիւիդուալիզմը), եսի պաշտօնը կամ հետեւաբար եսականութիւնը՝ զրբկեալ բազմութեան երևակայութեան մէջ ներկայանում է ոչ իբրև երկրիս վերայ իրականանալու ուղտուղի, այլ բարձրացումն դէպի մի իդէալ: Իսկ դորան յաղթել կարելի է միայն մի բարոյապէս աւելի բարձր իդէալով և դորա համար առաջին քայլն է ընդունել, որ «համայնականութիւնը աւելի բան է բովանդակում, քան միայն շահերի զրգուլում»:

«Գաղափարականներ լինենք», բացականչում է վերջապէս Բրունըրտիէր, ընդունելով այդ գաղափարականութիւնը իբրև անհրաժեշտ հետեւանք այժմեան մտաւոր զարգացման. «Ժամանակն է գաղափարական լինելու», ուրիշ խօսքով ամեն ինչ իւր ժամանակն ունի նիւթապաշտութիւնն էլ իւր ժամանակն ունէր և գուցէ կրկին պէտք է ունենայ. իսկ այժմ պէտք է գաղափարական լինել, եթէ կամենում ենք ժամանակի բարձրութեան վերայ կանգնած լինել: Այդպիսով Բրունըրտիէրի գրուածքը չնայած իւր չափաւոր և հանդիստ բնաւորութեանը՝ ազատ չէ մնում Փրանսիական նորասիրութիւնից, որին այնպէս հեշտութեամբ ենթարկուում են Փրանսիայում ամենախոր և լուրջ շարժումներն անգամ: Նա ինքը գիտակից է իւր այս թուլութեան. սակայն նա գրի է առել բնականաբար իւր նկատողու-

թիւնները ոչ քրիստոնէութիւնն ու իւր կարիքները աչքի առաջ առնելով, և ոչ իսկ կրօնը, որի օգտին պէտք է ծառայէ ըստ ինքեան գաղափարականութեան զարգացումը, այլ միայն իբրև մի սուր դիտող, որ զօրապետի հայեացքով դիտէ չափել և մեկնել իրերի ընթացքն իւր ամենաթեթեւ շարժումներով: Մինչդեռ Բրունըրտիէր գրել է ամենից առաջ Փրանսիայի համար՝ եթէ մենք աւելի ընդարձակ տարածենք մեր հայեացքը, հեշտութեամբ վերածնութեան ուրիշ նշաններ կգտնենք: Ոչ միայն քրիստոնէական շրջաններում գաղափարականութիւն է պահանջուում և ցոյց տրուում իբրև մի աշխարհայեցողութիւն, որ թէ և դեռ կրօն չէ, բայց «կրօնի համար ազատ շնչելու ասպարէզ է բանում» (Տրէօլտէ), այլ նաև փիլիսոփաների մօտ բարձրանում է գաղափարականութեան յարգը և իբրև ապագայի կրօն հռչակուում: Դորա հետ է կապուած անշուշտ այն հանգամանքը, որ Թոմաս Կարլայլ, բոլոր ժամանակների համար ամենամեծ գաղափարականներից մէկը, Գերմանիայում վերջին տարիներս այնպիսի մի գնահատութեան է արժանանում և այնպիսի շարժում յառաջ բերում, որի հետեւանքը զժողով է որոշել: Բայց Անգլիայում ևս, որ պողիտիվիզմի երկրորդ հայրենիքն էր դարձել, յայտնի քարոզուում է մանաւանդ գրականութեան մէջ, որ պողիտիվիզմը երբէք չէ կարող զոհացումն տալ մարդկութեան և որ մարդոց վերայ ամենազօրեղ ներգործութիւն ունեցող գաղափարականութիւնն է: Եւ ամենայն դէպս մենք իրաւունք ունինք յուսալու, որ ինչպէս նախորդ (ԺԾ. դարու) վերածնութիւնը քրիստոնէութեան համար որոշ չափով հեթանոսութիւն յետ բերաւ, այս նոր վերածնութիւնը այժմեան հեթանոսացած աշխարհի համար քրիստոնէական բարիքներ յետ կբերէ: *

* Թարգմ. Christliche Welt թերթից. 1896. № 27. Հեղինակն է Կելլէր:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏԻԿՈՆ

ԿԱԹՈՂԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Հռովմի պապի նոր շրջաբերական կոնդակը՝ որի մասին յիշուեցաւ Արարատի նախորդ համարում՝ հրատարակուած է արդէն։ Այս կոնդակն ամենից առաջ հետաքրքիր է Անգլիական եկեղեցւոյ այն ներկայացուցիչների համար, որոնք երազում են, թէ կարելի է փոխադարձ զիջումներով մի ընդհանուր եկեղեցական միութիւն հաստատել՝ պապի գերագահութեամբ։ Ուլ մօտից ծանօթ է Հռովմէական եկեղեցւոյ անցեալին, նորա համար վաղուց պարզ էր, իսկ այդպիսի միութիւն երազողների համար այսուհետեւ գոնէ պարզ պէտք է լինի, թէ Հռովմն անընդունակ է որ և է զիջումն անելու, իւր դարերով արմատացած սկզբունքներից մաղի չափ անգամ շեղուելու։ «Լինի դա, ինչպէս նկատել է կարգինալ Աօգան, այնպիսի մի ցանկալի և օրհնեալ նպատակի համար, ինչպիսին է քրիստոնէութեան կրկին միանալը»։

Այս անգամ ևս Պապն ամեն ինչ պահանջում է, առանց մի բան տալու։—Յորդորելով բոլոր քրիստոնեաներին մի, ընդհանրական եկեղեցւոյ գիրկը վերադառնալ, Լեոն ԺԳ. իւր պատճառաբանութիւնների հիմք առնում է այն հին քրիստոնէական սկզբունքը, թէ եկեղեցւոց դուրս փրկութիւն չկայ, որովհետեւ եկեղեցին Քրիստոսի մարմինն է և ուլ դուրս է նորանից, հաղորդակից չի կարող լինել Քրիստոսի, Սակայն կամենալով ցոյց տալ, որ այս սկզբունքից բղխած եկեղեցւոյ դադարական միութեան համապատասխան մի մարմնաւոր, տեսանելի միութիւն ևս պէտք է լինի՝ նա ձեռք է առնում փաստեր, որոնք անթիւ անգամ կրկնուած ու անթիւ անգամ հերքուած են և որոնց զօրութիւնն այսօր միայն Հռովմէական եկեղեցւոյ գրկում մի առանձին տրամաբանութեամբ զարգացածներ ճանաչել կարող են։ Եկեղեցւոյ միութեան իբրեւ արտայայտիչ նշաններ ընդունում է նա հաւատոյ և եկեղեցական վարչութեան միութիւնը, առաջինը միայն բաւական չէ, որովհետեւ ճշմարիտ հաւատը որոշելու համար մի հեղինակութիւն պէտք է, իսկ այդպիսի հեղինակութիւն ս. Գիրքը միայն լինել չէ կարող, ինչպէս բողոքականները պնդում են, քանի որ կարելի է զանազան կերպ մեկնել այն, Քրիստոս իւր եկեղեցին տարտամ վիճակի մէջ չէ թողել, այլ կարգել է Իւր սեփական հեղինակութեամբ օժտուած մի իշխանութիւն, որ ս. Գիրքն ուղիղ մեկնում է, ս. խորհուրդները բաշխում

և որոշում ճշմարիտ հաւատը, Հիմնելով տեսանելի եկեղեցին, նա պէտք է կամենար, որ այդ եկեղեցին մի տեսանելի գլուխ ևս ունենայ, իբրեւ իւր ներկայացուցիչ և փոխանորդ. այդ փոխանորդը ս. Պատրոսն է և նորան յաջորդող Հռովմի քահանայապետները. նոցա վերայ ուրեմն և հաստատուած է եկեղեցւոյ միութիւնը, Եպիսկոպոսները իբրեւ առաքեալների յաջորդներ, այն ժամանակ միայն այդ միութեան մէջ կարող են համարուել, երբ հնազանդ են Պատրոսի յաջորդին, ապա թէ ոչ մի «անկարգ» անկանոն խումբ կը կազմեն։—Յաւալի է արդարեւ տեսնել, թէ ինչպէս այս ժամանակում, երբ այնքան մեծ կարիք կայ քրիստոնէութեան բոլոր ոյժերը կեդրոնացնելու և հեթանոսացած քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ նորա վարկը բարձրացնելու՝ այսպիսի լեղուով է խօսում քրիստոնէական եկեղեցւոյ ամենայայտնի ներկայացուցիչը, շարունակելով հետեւող լինել այն աշխարհասէր և իշխանասէր Սիմոնին, որին «երթ յետս իմ սատանայ» ասաց Փրկիչը, և ոչ այն խոնարհ և իւր Տիրոջ սիրով լեցուած Պատրոսին, որին նա Իւր ոչխարները արածեցնելու իրաւունքը տուաւ։ Ոչ մի ուղիղ քրիստոնեայ առանց ներքին զայրոյթի կարգալ չէ կարող, թէ ինչպէս աշխարհի մի անկիւնում կուզ եկած մի խեղճ մահկանացու համարձակուում է Ամենակարող Աստուծոյ ամենամաքուր Որդու խօսքերն իշխանաբար իւր բերանն առնելու. «նաեւ այլ ևս ոչխարք են իմ, որ ոչ են յայսմ գաւթէ»։

Պապականութեան այս համարձակ ծրագիրների և անսահման ձգտումների մասին լսելուց յետոյ, հետաքրքիր է տեղեկանալ նաեւ, թէ ինչպիսի թոյլ տեղեր ունի նա և ինչպիսի վտանգներ են սպառնում նորան իւր իսկ բուն հայրենիքում՝ Իտալիայում։ ЦЕРКОВНЫЙ ВѢСТНИКԻ Թերթի թղթակիցը հաղորդում է, որ Միլանից ոչ հեռու գտնուող փոքրիկ Պիաչենտա քաղաքում շատ արագ կերպով զօրանում և սպառնական կերպարանք է ստանում մի նոր հերձուած, որի պարագլուխն է տեղացի Միրալիա քահանան։ Սա լինելով մէկը Իտալիայի սակաւաթիւ ազատամիտ կամ աղքատութեան դադալիստով ոգեւորուող հոգեւորականներից, ընդհարումներ է ունեցել անցեալ տարի իւր եպիսկոպոսի հետ, որ ծայրահեղ ուղտրամոնոտոնական է, և չկարողանալով արդարութիւն գտնել՝ բաց է արել իւր համար մի առանձին եկեղեցի, ուր սկզբում միայն 250 հոգու համար տեղ կար, իսկ յետոյ նա ստիպուեցաւ ընդարձակել, 1000 հոգու համար դարձնել, բայց այժմ

այդ էլ չէ բաւականանում օրական երկու անգամ նորա պերճաբան քարոզները լսելու հաւաքուող բազմութեանը: Բացի դորանից նա ունի նաեւ եկեղեցուն կից մի դպրոց, ուր քրիստոնէական վարդապետութիւն է դաս տրուում և 500-ից աւելի մանուկներ են յաճախում: Առ հասարակ Միրալիան չափազանց մեծ եռանդ և գործունէութիւն է ցոյց տալիս: Բայց նա մենակ է՝ հոգևորական գործակիցներ չունի: Նա ներկայանում է իբրև հետևող Սափանարողայի, որի անունով և հրատարակում է «Հիերոնիմոս Սափանարողայ» թերթը, բայց նորա քարոզութիւնը հիմնուած է այն որոշ սկզբունքների և վսեմ գաղափարների վերայ, որոնցով ոգևորուում էր Ֆլորենտիայի նահատակը: Այդ է ահա նորա յառաջ բերած շարժման թղթ կողմը: Պէտք է նկատել, որ առհասարակ կաթոլիկութեան զբրկից ելածները՝ մանկութիւնից ի վեր սնուած լինելով խորամաստ նախապաշարումներով, չեն կարողանում երբէք կատարելապէս թօթափել նոցա լուծը և մի կտրական բան անել: Ուստի նոցա սկսած գործը սովորաբար կիսատ է մնում: Միրալիան բանադրանքների ենթարկուած լինելով հանդերձ՝ շարունակում է «Կաթոլիկ—Հռոմէական քահանայ» ստորագրել, նա սկզբում «Փարիսեցիների որջ» էր անուանում միայն իւր եպիսկոպոսի դիւանը: Բայց յետոյ քայլ առ քայլ այնտեղ հասաւ, որ վատիկանն ևս ոչ միայն փարիսեցիներ չէր, այլ կատարելաբար Բաբելոն է նորա աչքում: Թէ ինչ կլինի այս նոր շարժման վախճանը դժուար է գուշակել: Թղթակիցն այս առթիւ յիշում է, թէ Էմիլ Զօլայի նորերս հրատարակած «Հռոմ» վէպը ահագին ազդեցութիւն է անում կաթոլիկ հասարակութեան բոլոր շրջաններում: «Վենդանի» բնաւորիչ կերպիւն նկարագրելով վատիկանի զանազան գործիչներին՝ սկսած բարձրերից մինչև ամենաստորինները, այնպէս որ իւրաքանչիւրը ներկայանում է իբրև մի անմոռանալի տիպ, այդ գիրքը կաթոլիկութեան աւելի մեծ հարուած է տուել, քան ամեն տեսակ գիտնական յարձակումները և քաղաքական անուանաբեկող գրուածները:

Ֆրանսիայում վերջերս շատերը սկսել են այն կարծիքը յայտնել, թէ Անգլիոյ թագուհին դադարի կաթոլիկութիւն է ընդունել, որ և արտայայտում է իւր դէպի կաթոլիկ անուականութիւնը և հոգևորականութիւնը ցոյց տուած համակրութեամբ և նոյն իսկ իւր որդիական անհաճութեամբ դէպի պապը: Բայց հրապարակաւ չի խոստովանում, որովհետև դա դէմ կլինէր սահմանադրութեան, քի գարոյի մի թղթակիցը զանազան փաստերով հերքում

է այդ կարծիքը, առարկելով, որ թագուհին այժմ աւելի բողոքական է քան երբէք, միայն թէ նա ազատ հայեացքներ ունի քրիստոնէութեան նկատմամբ, ինչպէս օրինակ ոչ մի խօսքով ցոյց չէ տուել իւր դժգոհութիւնը իւր թոռների օրթոդոքսութիւն ընդունելուն դէմ:

— Կաթոլիկ եկեղեցւոյ հասարակ ժողովրդեան վերայ ունեցած ազդեցութեան զարգանալու արտայայտիչ նշաններից մէկն էլ ներկայում այն է, որ մասունքների պաշտօնը և ուխտագնացութիւնը մի քանի տեղ շատ առաջ է գնում և դորան իբրև հետևանք միշտ նորանոր մասունքներ են գտնուում: Այսպէս Պալիայում նորերս երկար որոնելուց յետոյ գտել են ս. Եպիփանիոսի գլուխը, իսկ Ֆրանսիայում Օրլէանի կոյսի զրահը, որ ըստ անագութեան նուիրել էր նորան Կարլոս Ժ. Թագաւորը:

— Փարիզում շինուում է մի լուրջ եկեղեցի: Դա մի մեծ շոգնաւ է, որ կրում է «Լեոն Ժ. Գ.» անունը և ունի մի ընդարձակ բաժանմունք աստուածաշտուութեան համար յատկացրած, նա պէտք է ծառայէ իբրև շարժական եկեղեցի Աֆրիկայի վայրենիներին քրիստոնէութիւն քարոզող միսիոնարների համար և այնպէս է յարմարեցրած, որ դիւրութեամբ կարող է ամերին մօտենալ և գետերով բարձրանալ:

— Սպանիայի Բարցելոնիա քաղաքում յուներիս 7-ին Տիրոջ մարմնի թափորը կատարելու միջոցին դինամիտի մի սարսափելի պայթումն տեղի ունեցաւ, որ մեծ վնասներ ու արհաւիրք պատճառեց: Ինչպէս յառաջ եկաւ այդ աղէտը՝ որոշ յայտնի չէ: Բայց նա արտայայտութիւն է անիշխանականների Սպանիայում գրաւած վտանգաւոր դիրքի:

ՕՐԹՈՒՆՈՒՄ ԵՎԵՂԵՑԻ.

ՄԱՆՈՒՄԱՆ ՆՐԱՅԻՆՆԵՐ:

Հռոմը առանձին ջանքեր է գործ գնում նաև սլաւոնական երկիրներում կաթոլիկութիւնը յառաջ մղելու: Ռումինիոյ Գեննադիոս մետրապոլիտի գահընկէց լինելը կաթոլիկ միսիոնարների մեքենայ յուլթեանց են վերագրում: Մետրապոլիտի հետ, որ ջերմ պաշտպան է եղել օրթոդոքս եկեղեցու շահերին, շատ խիստ ու անարգար կերպով վարուեցան: Երբ սինոդը նորա մասին վճիռ էր կայացնում թղթ չտրուեցաւ, որ նորա պաշտպանները ներս գան, նորա պաշտպանողական ճառը չկարդացուեցաւ: Նորան զրկեցին բոլոր եկեղեցական կարգերից և մի վանքում փակեցին, մեղադրելով պաշ-

տամուկների մէջ մոռցած հերետիկոսական փոփոխութիւնների, սինոդի վերայ գերիշխանութիւն բանեցընելու ձգտման և ուրիշ այսպիսի զանցառութիւնների համար։ Սակայն զայրոյթը այս վճռի դէմ այնքան սաստիկ է, որ կառավարութիւնը ստիպուած է պահապան զօրք նշանակել Մետրապոլիտի պատասխանող վանքի վերայ հսկելու։ Բուխարեստի շատ տիկիներ պայման են դրել, ոչ մի պէտքի համար չդիմել նորան դատապարտող եպիսկոպոսներին, այնպէս որ բարձր շրջաններում այսուհետեւ եկեղեցական արարողութիւնները մեծ մասամբ առանց եպիսկոպոսների մասնակցութեան տեղի կունենան, որովհետեւ միայն մի եպիսկոպոս չէ ստորագրել յիշեալ վճռին։ Մետրապոլիտի գահազուրկ լինելը զգալի հարուած են համարում օրթոդոքսութեան համար Ռուսիանիայում։

— Ոչ պակաս ցաւ և զայրոյթ է պատճառում օրթոդոքս եկեղեցւոյ ներկայացուցիչներին, այն զրկանքը, որ վերջերս նոցա եկեղեցին Հունգարիայում է կրել։ Այստեղ մաջար ժողովրդի հազարամեայ գոյութեան փառաւոր հանդէսների առթիւ մի պատգամաւորութիւն է ներկայանում Դաւանութեանց նախարարին չորս ուսական թեմերից, խնդրելով պաշտամունքի մէջ եկեղեցական սլաւոններէն փոխարէն մաջարերէն լեզու մոցնել։ Խնդիրն ի հարկ է յարգուում է և յաջորդ օրն իսկ համալսարանի եկեղեցւում պաշտամունքը մաջարերէն լեզուով է կատարուում, թէև ուս ազգաբնակչութիւնը այդ լեզուից աւելի բան չէ հասկանում քան հին սլաւոններէնից, Այդ փոփոխութեան հետեանքը համարուում է 200,000 ուսանողի կորուստը կամ այլսեռուելը՝ մաջարանալը։ Այդպիսի այլասեռումն Գալիցիայում քիչ չէ նպաստում։ Церковный Вѣстник-ի թղթակցի նկարագրելով, Լվովի յոյն—հռոմէական մի արարական եկեղեցւոյ մետրապոլիտ Սեդրեստրոս Սիմբրատովիչը, որ նորերս կարգինալի աստիճան է ընդունել պապից, Այն օրուանից, երբ նա զանազան մեքենայութեանց շնորհիւ մետրապոլտական գահը իւր հօրեղբայր Յովսէփից խլել է, ամեն ջանք գործ է դնում միարարական եկեղեցւոյ մէջ ջնջել օրթոդոքսութեան հետքերը և ձգտումն ունի մի առանձին պատրիարքութիւն կազմելու։

— Երբև հակալիւ Հռոմէական եկեղեցւոյ այս յաջողութիւններին, մեծ նշանակութիւն է տրուում 2երնագործիայի նիկոլայ իշխանի Սերբիայի թագաւորին արած այցելութեանը, Երկու իշխանութիւնների մէջ երկար ժամանակ յարաբերութիւնները ատ սառն էին և մինչև իսկ սերբ ժողովրդի մի մասը

ցանկանում էր նիկոլայ իշխանին երկու երկրների միահեծան թագաւոր տեսնել։ Աւերջինս այցելելով այժմ Սերբիայի մայրաքաղաքը և շատ սիրալիր ընդունելութիւն գտնելով այնտեղ, պէտք է ապացուցանէր, որ ինքն այդպիսի ձգտումներ չունի, այլ կամենում է երկու ազգակից ժողովրդներին բարեկամ և դաշնակից տեսնել, որոնց հետ միացած նաև Բուլղարիան ուսաց հովանաւորութեան ներքոյ՝ կարող կլինին Բալկանիոյ սլաւոն ժողովուրդների մի զօրեղ դաշնակցութիւն յառաջ բերել, զօրացնելով նաև օրթոդոքս եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը։

ՌՈՒՍՍՏԱՆ.

Նոյին Կայսերական Մեծութիւններ՝ Թագաւոր Կայսրը և Կայսրուհին փառաւոր հանդէսով մուտք գործեցին աթոռանիստ մայրաքաղաքը յունիս 22-ին, ժամը 11-ին արքայական գնացքը կայսրան հասաւ, ուր կառավարչապետ Մեծ Իշխան Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչի յայտարարութիւնն ընդունելով՝ Թագաւոր Կայսրը Կայսրուհու հետ պատգամաւորութիւններին մօտեցաւ և աղ ու հաց առաւ։ Ապա քաղաքադէուսը մի ճառով բարի դալուստ մաղթեց Նոյին Մեծութեանց և մատուցեց քաղաքային խորհրդի որոշմանց վաւերագրերը, որոնց համաձայն այդ նշանաւոր հանդիսի առթիւ ա) քաղաքային մանկական հիւանդանոցում 400 նոր մահճակալներ են աւելացուում։ բ) 83,846 բուրլի ստանալիքներ ներուում են. գ) նպաստ է տրուում յանուն Գըրիստոսի Յարութեան կառուցած նոր տաճարի շինութեան համար։—Սյնուհետև միւս պատգամաւորութիւններին ևս ընդունելուց յետոյ Նոյին Մեծութիւններն ուղեորուեցան դէպի Պաղանսկի մայր եկեղեցին, ուր բաղմաթիւ հոգեւորականների, նախարարների, պետական խորհրդականների և ուրիշ պաշտօնեաներ ժողովուած էին դիմաւորելու համար, Համբուրելով գաւթում ս. խաչը, Թագաւոր Կայսրն ու Կայսրուհին, հոգեւորականութեան առաջնորդութեամբ, որոնց զլուխ էր անցած Պալլադիյ մետրապոլիտը միւս սինոդականներով տաճար մտան, ապա Մետրապոլիտը մի ճառով ողջունեց Մեծ Թագակիրների մուտքն ի մայրաքաղաք, և տեղի ունեցաւ համառօտ մաղթանք։

Մայր եկեղեցւոց Նոյին Մեծութիւններն ուղեորուեցան դէպի Պետրոպաւլովսկ դղեակը և ապա Յարսկոյէ Սէլօ։

— Յունիսի 25-ին Ռուսաստանի բոլոր եկեղեցիներում մաղթանք կատարուեցաւ ի յիշատակ նիկոլայոս Ա. Կայսեր ծննդեան հարիւրամեակի։

— Ճապոնիայում՝ օրթոդոքս առաքելութեան պարագլուխ Նիկողայոս եպիսկոպոսը նոր ընդհանուր ժողով է հրաւիրել, որ պէտք է բացուէր Տոկիոյում յունիս 25-ին: Աւերջին ժողովը տեղի է ունեցել 1891 թ.-ին: Ներկայումս Ճապոնիոյ օրթոդոքս հաւատացեալների թիւը 22,576 հոգի են հաշուում:

ԲՈՂՈՔԱՆՆ ՆՆԾՂԾՑՈՆՆԵՐ.

Ա Ն Գ Ղ Ի Ա.

Վէնտըրրիում գումարուած եկեղեցական խորհուրդը, Ռոչեստըրի եպիսկոպոսի առաջարկութեամբ, միաձայն հետեւեալ որոշումն է ուղղել Տաճկաստանի տառապեալ Հայոց համար հանգանակութիւններ անող յանձնաժողովին. «Այս Ատենանը ցանկանում է եկեղեցւոյ անդամներին յանձնարարել, որ պարտականութիւն համարեն ուղարկել անընդհատ և առատաձեռն նպաստ Փոքր Ասիոյ տաճկական նահանգներում տառապող և տնանկ քրիստոնէայ ժողովուրդեան կարիքների համար՝ թէ իրենց գումար դէպի նորա արգահատելի վիճակն արտայայտելով և թէ շնորհակալութիւն ու յարգանք՝ քրիստոնէական հաւատի մէջ ցոյց տուած հաստատակամութեան համար»: Յանձնաժողովն իւր կողմից յայտնելով, որ արդէն 50000 ֆունտ ժողովել և տեղ է հասցրել ու յոյս ունի նոյնքան ևս աշնան ու ձմեռուայ ընթացքում ժողովելու, հրաւիրում է գաւառական հոգեւորականներին աջակցել իրեն իբրեւ գործակալներ:

— Ինչպէս յայտնի է, ոչ մի տեղ այնպէս յառաջ է գնացել բարեգործութիւնը ինչպէս Անգղիայում, ուր տարեկան 120 միլիոն ֆունտ (մօտ 1200 միլիոն ռուբլ) դրամ է ժողովուրդում յօժարակամ նուէրներով բարեգործական նպատակների համար: Այդ դրամի մի նշանաւոր մասը գումարում է նպատակաւ տրուած հանդիսաւոր ճաշկերոյթների միջոցին: Մինչև այժմ տեղի ունեցած այդպիսի ճաշկերոյթներից ամենաարդիւնաւորը եղել է յունիսի 10-ին Վալէսի Մեծ իշխան Էդուարդի նախագահութեամբ կազմածը՝ ի նպաստ Գիւլի հիւանդանոցի, ուր մօտ մէկ ու կէս միլիոն ռուբլ դրամ է ժողովուրդէլ: Հրաւիրեալների թուումն էր նաև Վոգան Կարդինալը: Գիւլի հիւանդանոցը հիմնուել է 1724 թ.-ին Թոմաս Գիւլի բարերարի ձեռքով, որ կտակել էր այնքան դրամ, որքան հարկաւոր էր այն 150 տարի կառավարելու համար: 1829-ին մի ուրիշ վաճառական յատկացրել է նորան 180 հազար ֆունտ, որով կարելի է եղել մինչև 1880 թ.-ը 600 մահճակալ պահել:

Բայց յետոյ նորա միջոցները պակասեցին և որպէս զի հիւանդանոցը նախկին վիճակի մէջ պահպանուի, հարկաւոր էր 500,000 ֆունտ, և ահա 150,000 ֆունտը մի անգամից գումարուած է: Անգլիացւոց բարերարութեան եղանակին գալով, պէտք է ասել, որ նոքա ինչպէս առհասարակ ամեն բանում, այնպէս էլ մասնաւորապէս այստեղ՝ խիստ գործնական են: Լոնդոնի արուարձաններից մէկում մի բարեգործական հաստատութիւն դիտելուց յետոյ, որի նպատակն է հասարակ բանուորներին արժան գնով պարկեշտ, ընկերական և կրթիչ կեանք վարելու ամեն դիւրութիւններ տալ՝ իմ հարցին, թէ ինչ միջոցներով է պահուում այդ մեծ հաստատութիւնը, ես զարմացած պատասխան ստացայ կառավարչից, թէ ոչինչ, նա ինքն իրեն պահում է: Սկզբում մի քանի տարի հարկաւոր է եղել մի որոշ գումար դնել, մինչև որ հաստատութիւնը ոտքի կանգնի. ապա շնորհիւ հիմնողների անձնուէր ջանքերին, ճշգրիտ հաշուեպահութեանն ու կարգապահութեանը, նա այնքան արդիւնք է բերում այժմ, որ կարող է իւր ծախքը ծածկել, 15—20 կոպէկով գիշերը մաքուր անկողին տալով գործաւորներին, մինչդեռ քաղաքում հազիւ կարելի կլինէր 50 կ.-ից պակաս դնել, և ի հարկ է առանց միւս յարմարութիւնների՝ խոհանոց, գրագարան, խաղասենեակ ևլն: Միայն անձնուէր հիմնադիրն է, որ շարունակում է ձրի աշխատել: Առհասարակ բարեգործութեան համար ընդունուած սկզբունք է Անգլիայում, ոչ թէ դրամ տալ, այլ աշխատանք ծոյլերին, ստահակներին, հարբեցողներին կամաց կամաց գործի վարժեցնել, իրենց աշխատութեան համեմատ և բարձրացնելով վարձը՝ առանց նոցա ձեռքը տալու, մինչև որ կարելի կլինի վստահել նոցա ուղղամտութեան վերայ:

— Մայիսի 6-ին Բրիտանական արտասահմանեան տնտեսաճաշի ընկերութիւնը տօնել է իւր գոյութեան 92 ամեայ տարեդարձը: Այդ շրջանում, սկսած 1804 թուից, ընկերութիւնը վաճառել է 147,366,669 օրինակ ս. Գիրք: Աւերջին տարուայ ընթացքում կատարուել են վեց նոր թարգմանութիւններ, չհաշուած արդէն սկսուածների շարունակութիւնը, կամ հին թարգմանութիւնների վերստին մշակութիւնը: Միայն 2ինաստանում այդ տարին ցրուել են 232,941, իսկ Ճապոնիայում 257,578 օր. ս. Գիրք:

ԳՆՐՄԱՆԻԱ.

Christliche Welt թերթը շարունակում է, թէպէտ միայնակ, բայց մեծ եռանդով պաշտպանել Հայերի դատը և նպաստներ ժողո-

վել տառապանքների համար: Գրեթէ իւրաքան-
չիւր համարում նա մի յօգուած է նուիրում
այս հարցին և տեղեկութիւններ է հաղորդում տաճ-
կահայոց մասին: Այսպէս օր. 23 հ-ում նորա մի թըղ-
թակիցը գրում է. «Բոլոր դրամական նուէրները, ինչ-
քան էլ նոքա անհրաժեշտ են և բարերար, հայե-
րին իրենց յուսահատական վիճակից չեն հանի,
քանի որ թուրքը հանգիստ կերպով շարունակում է
կոտորել: Տաճկական կառավարութիւնը աշխատում
է յիրաւի փոշի ցանել եւրոպական պետութեանց
աչքերում: Մինչև իսկ զանազան լաւ բաներ է խոս-
տանում: Բայց այնուամենայնիւ նայում է ձեռները
ծալած կամ գաղտնի հեգնական ուրախութեամբ,
թէ ինչպէս աւելի և աւելի թուով հայ քրիստոն-
եայ շն երի արիւն է հոսում: Տաճիկ զինուորնե-
րը փոխանակ նեղեալներին պաշտպանելու, մաս-
նակցում են կատարուող գաղանութիւններին:—Ի՞նչ
պէտք է անել: Արեւիլ՝ է գեռ երկար անտարբեր
դիտել այդ ամենը: Պէտք է ասել, թէ հայերն ի-
րենք են մեղաւոր, որ բանն այդտեղ հասաւ: Թող
նոքա մասամբ մեղաւոր գտնուեն, թող այն վատ
համբաւն ևս, որ հայերն արեւելքում վաստակել
են, * իրաւացի կողմեր ունենայ՝ այնուամենայնիւ
այսքանը պարզ է. հայ ժողովուրդն այս րոպէին ա-
ւազակների ձեռն ընկած թշուառն է, որի ցաւը մին-
չև երկինք բողբոջում է: Պէտք է մենք քահանայի
ու զետաացու նման սառն կերպիւ ուսերը շարժելով
կամ բարեպաշտ կարեկցութեան խօսքեր կրկնելով
մօտից անցնենք գնանք:— Ինչպէս պէտք է օգնել:
Միայն դրամը բաւական չէ: Եթէ եւրոպական քը-
րիստոնեայ աշխարհը ոտքի չկանգնի, եթէ եւրոպա-
կան պետութիւններն ու իշխանները չկրկնեն հաս-
տատ և միաձայն, ներքուստ այնչափ թոյլ և նե-
խալ, Տաճկաստանի երեսին, մինչև այդտեղ և ոչ
աւելի՝ այն ժամանակ այդ խեղճ ժողովրդին օգնե-
լու հնար չկայ: Բայց այդ միակ հաստատ խօսքը
բաւական կլինէր: Թող պետութիւնները, եթէ ոչ
իրենց քրիստոնեական պարտականութիւնը, գոնէ
մարդասիրութեան ամենապարզ սկզբունքները յի-
շեն: Ի՞նչ է ժամանակակից քաղաքակրթութեան
յառաջադիմութիւնը, երբ Եւրոպայի աչքի առաջ
այդպիսի սոսկալի գաղանութիւն է տեղի ունենում
և տարուում:— Սակայն ի՞նչ կարող ենք մենք ան-
հատներս անել: Ուրիշ ոչինչ, բայց եթէ ամենայն
եռանդով խղճերը յուզել և սէր զարթեցնել, աշ-

խատել և աղօթել . . . Իսլամը յաղթանակում է:
Տանջուող քրիստոնեաների բերանից, որոնք տեղ
տեղ հերոսական նահատակների մահով են մեռնում
իրենց հաւատի համար, ինչպէս նախնի քրիստոն-
եայք, հնչում է դէպի արեւմտեան քրիստոնեայ աշ-
խարհը վաղեմի մակեդոնացու կոչը. եկ, օգնիր մեզ: *
Թող բեմի վերայից, հանդէսների ժամանակ, ժողով-
ներում, լրագիրներում ու թերթերում ամեն ոք ու
ամեն տեղ, երբ դէպքը բերում է, գործէ հայերի
համար և հասարակաց կարծիքի վերայ
աղգէ՝ դէպի կառավարչական շրջանե-
րը, մինչև որ կառավարութիւններն ու իշխաններն
արիւնքան վերջապէս և իբրեւ քրիստոնեաներ, առ-
հասարակ իբրեւ մարդիկ թուրքերի արիւնծարաւ
մոլեռանդութեանը վերջ գնել հրամայեն: այդ է
միակ ելքը: Պատմութիւնը, ինքն Աստուած պէտք
է պատժէ մեր զանցառութեան մեղքը»:

Մի ուրիշ աշխատակից Զմիւռնիայից քննելով
27 հ-ում հայոց կոտորածի պատճառները՝ գլխա-
ւորն այն հանգամանքն է համարում, որ քրիստո-
նեաները տաճկական նահանգներում զինուոր չտա-
լով և ուրիշ առաւելութիւններ ունենալով, աւելի
արագ են աճում և հարստանում քան թուրքերը:
ուստի հարկաւոր է լինում ժամանակ առ ժամանակ
նոցա թիւն արհեստական կերպով պակասեցնել, և
մինչդեռ յոյներն ծովեղբայր քաղաքներում ապրե-
լով, աշխարհի աչքի առաջ, աւելի ապահով կարող
են լինել՝ հայերը երկրի ներսը խուլ անկիւններում
անարգել ջարդ են կրում ու կողոպտուում: մինչև
որ բոլորովին կորցնեն իրենց գերակշռող դերը:
«Յիրաւի մեր այս քրիստոնեայ եղբայրների վիճակն
այնչափ ողբալի է, որ քարն անդամ կիւղճար նոցա-
սակայն քրիստոնեայ պետութիւններն իրենց քաղա-
քականութեամբ խղճալ չգիտեն, այլ անձկութեամբ
և նախանձով դիտում են իրար, մի գուցէ մէկը
կամ միւսը չափից աւելի գերակշռութիւն ստանայ
արեւելքում: Այո, եթէ թուրքերը ամբողջ ժողո-
վրդին բնաջինջ անէին, մի հարուածով երկրի երե-
սից կորցնել կարողանային կամ կամենային, այդ
խեղճ ժողովրդի բանը՝ ստիպուած է գրեթէ մարդ
ասել, աւելի լաւ կլինէր, քան այդպիսի զարհուրե-
լի ստրկութեան մատնուած, հողուով և մարմնով
յարատե տանջանքների ենթարկուած լինել: Այն
հարցին, թէ ինչով կարելի է օգնել, նա բաւակա-
նանում է պատասխանելով, թէ գոնէ անթիւ որք
ու մնացած մանուկներին պէտք էր մի կերպ հովա-
նաւորել: Արդէն առաջարկողներ եղել էին, որ այդ-
պիսի որբեր Գերմանիա բերուին և զանազան ան-

* Խմբագիրը նկատում է, որ այդ համբաւը դուրսը
քաղաքներում օտարների հետ մշտական յարաբերութիւն
ունեցող հայերին է եւ ոչ քուն երկրի հաստատաբնակ ժո-
ղովրդին:

ձանց ու հաստատութիւններն խնամքին յանձնուին, բայց խմբագրութիւնը ազնուարար նկատել էր, որ անիրաւացի կլինէր այդպիսով անմեղ արարածներին իրենց մայրենի հողից կտրել և օտար շնչով սնուցանել: Ուստի թղթակիցը առաջարկում է օգնել Զմիւռնիայում արդէն գոյութիւն ունեցող Գերմանական որբանոցին և եթէ կարելի է նոր այդպիսի որբանոցներ ևս հիմնել: Այդ որբանոցի համար խմբագրութիւնը վաղուց հանգանակութիւն էր բաց արել, բայց տաճիկ կառավարութիւնը թոյլ չէր տալիս հայ մանուկներ տանել այնտեղ: Նոյն թղթակիցը իւր վերջին նամակով (28 հ. ում) յայտնում է այժմ որ արդէն 16 մանուկներ բերուած են Ուստիայից և մտադրութիւն կայ նոցա թիւը մինչև յիսուն և եթէ կարելի է աւելի, հասցնելու: Նոյնպիսի մի որբանոց կայ նաև Պրուսայում, Բաղբի միսիոնարների խնամքի ներքոյ, ուր ևս հայ մանուկներ սնուցանում են:

Նոյն թերթի 28 հ. ում մի նկատողութիւն կայ, ուր ակնարկելով, թէ ինչքան աւելի թոյլ է ներկայ Եւրոպական քրիստոնէութեան համակրութիւնը հայերի համար, համեմատած նորա հետ, որ այս դարի սկզբում դէպի խորտակեալ յոյներն արտայայտուեցաւ՝ մէջ է բերուում այն ժամանակուայ գերմանացի նշանաւոր գրող Հաուֆֆի մի շարագրութիւնից հետեւեալ հատուածը՝ իւր ժամանակակիցներին վերաբերեալ. «Եւ, հարցրեց Պետրոսը, պատերազմ ամենեւին չկայ:—Մի քիչ, բայց շուտով բոլորը կվերջանայ. Յունաստանում է՝ թուրքերի դէմ:—Այ, այդ գեղեցիկ է, բացականչեց ասպետը՝ քարէ բուռնքը սեղանին խփելով: Շատ տարիներ առաջ արդէն ես այնչափ վրդովուում էի, որ քրիստոնէայ աշխարհն այնպէս անգութ կերպով դիտում էր, թէ ինչպէս մահմեդականը այդ պատուական ժողովրդին կապանքների մէջ էր պահում: այդ գեղեցիկ է, յիշուի: Դուք գեղեցիկ ժամանակի մէջ էք ապրում և ձեր սերունդն աւելի ազնիւ է քան կարծում էի: Ուրեմն Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Սպանիայի և Անգլիայի ասպետները ելնր են, ինչպէս երբեմն Բիչարդ Առիւծասիրտի օրով, անհաւատների դէմ կռուելու: Զենու վական նաւատորմիդը Արշիպէլագոսի վերայ է հաղարաւոր մարդիկներ ափ հանելու, գաղղիական արքայանիշը մօտենում է Ստամբուլին և աւստրիական դրօշակը ծածանուում է առաջին շարքերում: Հա, այդպիսի կռուի համար ես ինքս կցանկայի մի անգամ ևս ձի հեծնել, իմ Դուրանդէ թուրը քաշել և իմ մարտի փողը փչել, որպէս զի բոլոր

ննջող հերոսներն ելնեն իրենց գերեզմաններից և երթան ինձ հետ պատերազմի ծածկաց դէմ:—Աղնիւ ասպետ, պատասխանեցի ես՝ կարմրելով իմ ժամանակի համար, ժամանակները փոխուել են: Ձեզ հաւանականաբար կձերբակալէին ներկայ պայմաններում, տիրող օրէնքների համաձայն՝ իբրեւ ռամկավարի. որովհետեւ ոչ Հաբսբուրգի դրօշակը, ոչ գաղղիական արքայանիշը, ոչ Անգլիոյ տաւի ղը և ոչ սպանական առիւծները կարելի է տեսնել մարտնչողների մէջ:—Ո՞վ է ուրեմն կիսալուսնի դէմ կռուողը, եթէ ոչ սղբա:—Իրենք Յոյները:—Յոյները, կարելի է միթէ, բացականչեց Յովհաննէսը. իսկ պետութիւնները, ինչո՞վ են նոքա զբաղուած:—Նոցա դեսպանները գեռ բարձրագոյն Գլխաւոր մօտ են:—Մարդ, ի՞նչ է ասածդ, վրայ բերաւ Ռոյանդը, զարմանքից քարացած: Կարելի է միթէ անտես անել մի ժողովրդի, որ իւր ազատութեան համար կռուում է: Սուրբ Տիրամայր, այս ինչպիսի՞ աշխարհ է: Արդարեւ քարի գութը կարող էր այստեղ շարժիլ:—Վերջին խօսքերն արտասանելիս նա բարկութեամբ ճմլեց արծաթէ բաժակն ինչպէս բարակ թիթեղ, մինչ դինին բարձր մինչև առաստաղ ցայտեց, ելաւ շառաչմամբ սեղանի մօտից, առաւ գէնքերն ու մնայլ հայեացքով ճարճատող քայլերով դուրս գնաց սրահից:

Կ. Վ.

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

ՄԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ԳԻՒՏ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԱՏԵՆԱ-ԴԱՐԱՆՈՒՄ.

Ա. ԵՒ Բ. ՄՆԱՅՈՐԳԱՅ ԳՐԱԵՐԻ ԱՍՈՐԵՐԷՆԵՑ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.

Յայտնի է, որ Աստուածաշունչ մատեանը թարգմանուել է մեր նախնիքներից երկու անգամ՝ նախ Ասորերէնից և ապա Յունարէնից: Սակայն մինչև այսօր մեզ հասած Ս. Գրքի դրչագիրները, որպէս և հետեւաբար բոլոր տպագիրները, Յունականից թարգմանութիւնն են ներկայացնում: Արդարեւ, քննական դրականութեան մէջ այլ և այլ ժամանակ նըկատուած են եղել ենթադրութեամբ Ասորերէնի թարգմանութեան հետքեր հայ Աստուա-

* Միջնադարեան Ռուսնոյ մասին է խօսքը:

ծաշնչի առանձին բառերի ու նախադասու-
թիւնների մէջ, բայց ամբողջ հատուածներ,
գլուխներ կամ գրքեր մինչև այժմ դեռ չէ
յաջողուել գտնել: * Զբաղուելով երեք շաբաթի
չափ Ս. Էջմիածնի մատենադարանում և նիւ-
թեր ժողովելով Մ. Խորենացու պատմութեան
վերաբերեալ երկրորդ հետազոտութեանս հա-
մար, նիւթեր, որոց մէջ Ս. Գիրքը, ինչպէս
ես կարծիք եմ յայտնել, նոյն պատմագրի կա-
րեւորագոյն աղբիւրներից մէկն է,—ես գտայ
բախտաւոր դիպուածով մի գրչագիր Աստուա-
ծաշնչի մէջ՝ №176 ըստ Կարինեանցի ցուցա-
կի, մինչև այսօր բնաւ անծանօթ և սովորա-
կան հայ թարգմանութիւնից ընդոտվին տար-
քեր մի այլ թարգմանութիւն և այն՝ միայն
Ա. և Բ. Մնացորդաց գրքերի մէջ պահուած:
Աստուածաշնչի այդ հազուագիւտ գրչագի-
րը այլ գրչագիրների հետ միասին գտնվում է
Մայր Աթոռի մատենադարանի առաջին դահ-
լիւմում, ուր պարապում է երկար ժամանակ
Ս. Գրքի գրչագիրների բաղդատութեամբ տպա-
գրելու համար Հ. Եղիա Հասան-Ջալալեանցը: **
Արժանապատիւ Հ. Եղիան նկատած լինե-
լով հանդերձ № 176 գրչագրի և յատկապէս
Ա. և Բ. Մնացորդաց գրքերի տարբեր ընթեր-
ցմունքները, բայց դիտաւորութիւն ունենա-
լով միայն Երևանականից արած սովորական հայ
թարգմանութեան գրչագիրների համեմատու-
թիւնը, կարեւորութիւն չէր տուել այդ եղա-

* Յարգելի ուսուցչապետը անուշադիր է թողնում
պրոֆ. Փետտէրի կարծիքը, որ Առ Կորնթացիս Գ. անվաւե-
րական թուղթն իւր յարակիցներով ասորերէն թարգմա-
նութեան մնացորդ է համարել: տես. Der Dritte Korin-
therbrief, Wien, 1894. p. 30.

Գ. Վ.

«Որպէս զի այս խօսքերը թիւրիմացութեանց առիթ
շտան, կարեւոր ենք համարում աւելացնել, որ Հայր Եղիան
վեհափառ Հայրապետի հրամանաւ ամիսներ է վեր գրադ-
ուած լինելով ձեռագիր աստուածաշունչների համեմատու-
թեամբ, նկատել էր ինչպէս ինքը պատմում է, Մնացորդաց
գրքերի այս օրինակի մէջ սովորականից ունեցած խոշոր տար-
քերով լինելը եւ մտադիր էր զեկուցանել այս մասին Նորին
վեհափառութեան, երբ մատենադարան է գալիս Պ. Խալա-
թեանը եւ նստաքրքրուում Նորա զբաղմունքով: Հայր Եղիան
ցոյց է տալիս իւր նկատածը, եւ Պ. Խալաթեան շտապում է
վեհափառ Հայրապետից այս, արդարեւ կարեւոր, գիտի հրա-
տարակութեան՝ իրաւունքն առնել:

Գ. Վ.

կան օրինակի խոշոր տարբերութիւններին:
Ասում եմ եղական, որովհետեւ աչքից եմ
անցրել ես այնուհետեւ Մայր Աթոռում գրա-
նուած Աստուածաշնչի երեսնից աւելի գրչ-
ագիր օրինակները, բայց և ոչ մէկի մէջ չեմ
նկատել այս նորագիւտ թարգմանութեան հետ-
քերը: Վերջինիս լեզուից երեւում է, որ թարգ-
մանութիւնը հին է և ընտիր և կատարուած
է ամենայն հաւանականութեամբ Ասորերէնից:
Թէպէտեւ Ասորական Աստուածաշնչի բնագիրը
և այլ անհրաժեշտ գրուածքներ ձեռքիս տակ
չունենալուս պատճառով անկարող եմ առ
այժմ վերջնականապէս վճռել այս թէ՛ Հայ և
թէ՛ Ասորի գրականութեան համար վերին աս-
տիճանի հետաքրքրական խնդիրը, թողնելով
դորա մասին, որպէս և դորա հետ կապ ունե-
ցող այլ կարեւոր հարցերի վերաբերմամբ, բուն
յիշատակարանի՝ այն է Ա. և Բ. Մնացորդաց
գրքերի լիակատար հրատարակութեան միջո-
ցին խօսելու հանգամանօրէն: Հրատարակու-
թիւնը յոյս ունիմ աւարտել մինչև ներկայ
տարոյս վերջը: Դո՛ւք մինչ այն՝ իբրեւ նմուշ,
առաջ եմ բերում բանասէրների համար
մի քանի հատուած նորագիւտ թարգմանու-
թիւնից գրչագրի ճշտիւ պահպանուած ուղ-
ղագրութեամբ՝ դիմացը նշանակելով սովորա-
կան տպագիր թարգմանութիւնը ըստ հրա-
տարակութեան Զոհրաբի, Վենետիկ. 1805:

Այս նշանաւոր դիւտի մասին ես պատիւ
ունեցայ յուլիսի 6-ին առանձին զեկուցումն
ներկայացնել Եփրեմ վեհափառութեան ամե-
նայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ իւր գոհու-
նակութիւնը յայտնելով այս առթիւ, բարե-
հաճեց թոյլատրութեան իրաւունք շնորհել
ինձ տպագրելու Ա. և Բ. Մնացորդաց գրքե-
րը ըստ նորագիւտ թարգմանութեան՝ հանդերձ
կարեւոր գիտնական լուսարանութիւններով:
Այս մասին, որպէս և մինչև այսօր Ս. Էջ-
միածնում իմ գտած համակրալիւ ընդունե-
լութեան համար, յայտնում եմ այսու Եփրեմ
վեհափառութեան իմ որդիական ամենախորին
երախտագիտութիւնս:

Գրչագիր

Ա. Մնացորդաց, գլ. ԺԸ (էջ գրչ. 200ա)

Եւ եղև յետ այսորիկ հարկանէր վանէր դաւիթ զայլազգիսն և հանէր ի ձեռաց նոցա զգէթն և զդստերս նորա ի ձեռաց այլազգեաց. և հարկանէր վանէր՝ զմովաբն, և լինէր մովաբ ծառա դաւիթի պաշտել պատարագաւք: Ապա հարկանէր վանէր դաւիթ զադրիազար արքայ սուբայեմաթ, ի ժամանակի իբրև յարուցեալ գայր զնել զձեռն իւր ի վերայ գետոյն Եփրատու. և առնոյր դաւիթ զնորա Ռ. կառս ոսկիապատս և ԷՌ. հեծեալ, և քսան հազար հետեակ, և քակէր քանդէր զայն, և թողւոյր իւր անտի ձ. կառս ի սպաս: Ապա դարձեալ գայր հասանէր արքայ ասորեստանի ի կողմանց դամասկոսի ի թիկունս ադրիազարու արքայի սուբայ դարձեալ հարկանէր վանէր դաւիթ զասորիսն ի քսան և յերկու հազար այր պատերազմող և զաշխարհն ի հարկի կացուցանէր. և շինէր պարհակ ի դամասկոս ասորեստանեաց և կախն նմա ի ծառաութիւն բերել նմա պատարագս հանապազորդս, և առնոյր դաւիթ զմանեակն ոսկիս ի ծառաինց ադրիազարու և բերէր զնոսա յերուսաղէմ. և ի դաբաթայ և յայլոց ընտիր ընտիր քաղաքացն ադրիազարու առնոյր դաւիթ արծաթ և արոյր և պղինձ բազում յոյժ. ուստի և առնէր իսկ սողմոն զծովն պղնձի և զսիւնս պղնձիս և զայլ ամենայն սպասս պղնձիս: Ապա իբրև լուաւ թովա արքա՝ արքա եմաթայ, եթէ վանեաց սատակեաց դաւիթ զամենայն զօրութիւնն ադրիազարու արքայի սուբայ և առաքեաց նայ զադորամ զորդի իւր առ դաւիթ, աղաչէր զնայ ի խաղաղութիւն և օրհնել զնայ, զի հարկանէր վանէր զադրիազար, զի այր էր նա խռովիչ մարտիկ պատերազմող և վանէր զադրիազար դաւիթ և առնոյր զամենայն սպասս զոսկի և զարծաթ և պղնձոյ, և բերէր դաւիթ զամենայն սպասք զոսկի և զարծաթ յամենայն ազգաց հեթանոսաց. յեղովմայեցւոցն և ի մովաբացոցն, և յորդոցն ամոնա և այլոց ազգաց ամաղեկացւոցն, Եւ աբեսեա որդի շարուհեայ հարկանէր վանէր զկողմանս եղովմացոցն ի հովիտս աղտիցն յուր և ի տանս հազար. և անդ շինէր պարհակ. և պարհակապանս կարգէր. և կախն եղովմայեցիք ի ծառայութիւն դաւիթի յամենայն յոր և հրամանէր նոցայ: Եւ թագաւորեաց դաւիթ ամենայնիւ ի վերայ իսրայէլի. և առնէր զիրաւունս և զարդարութիւն յամենայն ժողովրդեանն, Եւ յովաբ որդի շարուհեայ սպարապետ նորա, և յովսափաթ որդի աբելովթ յիշատակաց դպիր և աբիդովթ, և աբիմեւելք, որդիք սաղովկա քահանայք նորա, և շուշա դպրապետ նորայ, և բանէ որդի յովիդաէ ի վերայ ելիմտի. և որդիքն դաւիթի առաջինքն ի ձեռն թագաւորի:

Տպագիր

Ա. Մնացորդաց, գլ. ԺԸ (էջ. տպ. 287—288).

Եւ եղև յետ այսորիկ՝ եհար դաւիթ զայլազգիսն, և վանեաց զնոսա. և առ զգէթ և զգետոս նորա ի ձեռաց այլազգեացն, Եւ եհար զմովաբ. և էին մովաբացիքն ծառայք դաւիթի բերել ընծայս, Եւ եհար դաւիթ զադրազար արքայ սուբայ ի յեմաթ, յերթալ նորա հաստատել զձեռն իւր ի վերայ գետոյն եփրատայ. և առ դաւիթ զնորա հազար կառս՝ և եւթն հազար ձիոց՝ և քսան հազար արանց հետեակաց, և քակեաց դաւիթ զամենայն կառսն, և եթող ի նոցանէ հարիւր կառս: Եւ էին ասորին ի դամասկոսէ օգնել ադրազարայ արքայի սուբայ. և եհար դաւիթ յասորեացն քսան և երկու հազարս արանց, և եդ դաւիթ ամրոց յասորիս ի դամասկոսի, և էին դաւիթի ծառայք՝ բերել նրմա ընծայս, և ապրեցոյց տէր զդաւիթ յամենայն տեղիս ուր և երթայր: Եւ առ դաւիթ զմանեակն ոսկեղէնս, որ էին ի ծառայսն ադրազարայ, և եբեր զայն յերուսաղէմ: Եւ ի մատերեթայ, և յընտիր ընտիր քաղաքացն ադրազարու առ դաւիթ պղինձ բազում յոյժ. և ի նոցանէ արար սողմոն զծովն պղնձի և զսիւնսն, և զկահան պղնձիս: Եւ լուաւ թովա արքայ եմաթայ եթէ եհար դաւիթ զամենայն զօրութիւնն ադրազարայ արքայի սուբայ. և առաքեաց զդուրամ զորդի իւր առ արքայ դաւիթ հարցանել զնմանէ ի խաղաղութիւն, և օրհնել զնա. վասն զի պատերազմ տայր ընդ նմա ադրազար, և եհար զնա. քանզի պր թշնամի էր թովո՝ ադրազարայ, և ամենայն անօթք ոսկեղէնք և արծաթեղէնք ի ձեռս նորա, և զայնոսիկ սրբեաց դաւիթ տեառն ընդ արծաթոյն և ոսկոյն զօր առ յամենայն ազգացն. եղովմայ, և ի մովաբայ, և յորդոցն ամոնայ, և յայլազգեացն, և յամաղեկայ: Եւ աբեսսա որդի սարուհեայ եհատ զեղովմ ի հովտին ելովնայ՝ ուրթուտանս հազար, և եդ ի հովտին ամրոց, և էին եղովմայեցիք ծառայք դաւիթի, և փրկեաց տէր զդաւիթ յամենայն տեղիս ուր և երթայր: Եւ թագաւորեաց դաւիթ ի վերայ ամենայն իսրայէլի. և էր՝ առնել իրաւունս և արդարութիւն ամենայն ժողովրդեան իւրում: Եւ յովաբ որդի սարուհեայ ի վերայ զօրացն, և յոսափատ որդի աբիդովթայ յիշատակաց դպիր, Եւ սաղովկ որդի աբիդովթայ, և աբիմեւելք որդի աբիմաթարայ՝ քահանայք, և սուսա դպրապետ, Եւ բանեաս որդի յովիդայայ ի վերայ քերթեայն և ոփէլթեայն, և որդիք դաւիթի առաջինքն փոխանորդք արքայի:

Գրչադեր

Ա. Մնացորդաց, զԼ. Ի (էջ գրչ. 200 ք- 201 ա),

Եւ եղև յամի միւսում ի ժամանակս չուող թագաւորացն, առ յովար սպարապետն զօրացն դաւթի զամենայն զօրս իսրայէլացոց, և անգանէր տարածէր ընդ երկիրն ամենացոց, հարկանէր և յապականութիւն դարձուցանէր: Ապա եկն յովար և նստաւ զհոաբաւ պաշարել զնայ. և դաւթի նստէր ի ներքս յերուսաղէմ, և հարկանէր վանէր յովար սպարապետն դաւթի զհոաբայն և առնոյր զնայ. և առեալ դաւթի զպսակ թագաւորին նոցա ի գլխո նորա ի գլուխ իւր զնէր ինքն. և կշիռ պսակին քանքար մի ոսկի, և ի նմա ակունք պատուականք. և էր այն պսակ ի գլուխ դաւթի զամենայն աւուր ըս կենաց իւրոց և զառ զապուր զաւար քաղաքին բերէին կուտէին յոյժ. և զօրն հանեալ կոտորէին սուսերօք և սակրօք, և ի տատասկ երկաթիս. և այսպէս առնէր դաւթի ընդ ամենայն որդիսն ամոնայ. և ապա դառնայր դաւթի և ամենայն զօրքն յերուսաղէմ: Եւ եղև յետ այսորիկ լինէր գործ պատերազմի ընդ այլազգիսն գազեր. յայնմ ժամանակի հարկանէր վանէր սուբարի եսթեանց զսափի որ յորդոց սկայիցն էր, և անդէն նկուն յերկիր կործանէր, և նոքա ի պարտութիւն մատնէին. Եւ եղև դարձեալ պատերազմ ընդ այլազգիսն, և հարկանէր վանէր եղիանան որդի յայիր զաթոմի զեղբայր գողիադու, և բուն նիզակի նորա իբրև զվերտորի ոստայնանկաց, Եւ եղև դարձեալ գործ պատերազմի ի գէթ. և անդ էր այր մի յաղթանդամ և մատունը ոտից և ձեռաց նորա վեց վեց. և էր այրն ի սկայից տոհմէ անտի, և ըստ գունդն արտաքս ելեալ զնէր նախատինս զօրացն իսրայէլացոց. ապա անդրէն հարկանէր վանէր զնա յովնաթան որդի սամայ եղբոր դաւթի. այս այն սկայք չորք էին, որք մնացեալ էին յաւիային ի գէթ, և անգան սատակեցան ի ձեռն դաւթի և ի ձեռն ծառայից նորա:

Բ. Մնացորդաց, զԼ. Թ. (էջ գրչ. 209 ք).

Եւ տիկին հարաւոյ լուաւ զիմաստութիւնն սողոմոնի և եկն փորձել զնա յառաջն օրինակաց յերուսաղէմ, և եկն առ սողոմոն և խօսեցաւ զամենայն որ ինչ կայր ի սրտի նորա: Եւ պատմեաց սողոմոն զամենայն բանս նորա անտրէն, և ոչ վրիպեցաւ բան զոր ոչ մեկնեաց սողոմոն անտրէն. Եւ ետես կինն հարաւո զամենայն իմաստութիւն սողոմոնի և զտունն զոր շինեաց, և զծախս սեղանոյն, և զաթոռս մանկանցն իւրոց, և զկարգս պաշտաման նորա, և զհանդերձս պատմութեան նորա, և զբերանապարիշտս և զհանդերձս իւրեանց, և զող-

Տպադեր

Ա. Մնացորդաց, զԼ. Ի. (էջ տպ. 290)

Եւ եղև ի միւսում տարւոյն յեկանել թագաւորացն, առ յովար զամենայն գունդս զօրացն, և ապականեաց զամենայն երկիր որդոցն ամոնայ, եկին և նստան շուրջ զհոաբաթաւ. և դաւթի նստէր յերուսաղէմ, և առ յովար զհոաբաթ, և կործանեաց զնա: Եւ առ դաւթի զպսակն մեղքոմայ թագաւորին նոցա ի գլխոյ նորա. և գտաւ կշիռ նորա տաղանտ ոսկւոյ, և ի նմա ակն պատուական. և էր ի գլուխն դաւթայ. և աւար բազում յոյժ երեր, և զժողովուրդն որ էր ի նմա եհան. և սղոցեաց սղոցօք և ուրագօք երկաթեօք. և այնպէս արար դաւթի ամենայն քաղաքաց որդոցն ամոնայ, և դարձաւ դաւթի և ամենայն զօրն իւր յերուսաղէմ: Եւ եղև յետ այնորիկ եղև միւսանգամ պատերազմ ի գազեր ընդ այլազգիսն. յայնժամ եհար սուբարէ ութագի զսեպիիաս յորդոց սկայիցն և վանեաց զնա: Եւ եղև դարձեալ պատերազմ ընդ այլազգիսն, և եհար եղէանան որդի յայիրայ զղէեմի զեղբայրն գողիադու գեթացոյ. և փայտ նիզակի նորա իբրև զստորի ոստայնանկաց, Եւ եղև դարձեալ պատերազմ ի գէթ. և էր այր ոմն մեծ յոյժ, և մատունը նորա վեց վեց, քսան և չորք. և նա էր յորդոց սկայիցն. և թշնամանէր զիսրայէլ. և եհար զնա յովնաթաբ որդի սամայ, որդի եղբոր դաւթայ, նոքա եղին հոափայ ի գէթ. ամենեքեան էին արք հսկայք. և անկան ի ձեռս դաւթայ, և ի ձեռս ծառայից նորա:

Բ. Մնացորդաց, զԼ. Թ. (էջ տպ. 324).

Եւ թագուհին սաբայ լուաւ զանունն սողոմոնի, և եկն փորձել զսողոմոն առաջօք յերուսաղէմ, յոյժ ծանր զօրութեամբ, և ուղտօք, որ բարձեալ բերէին խունկս և ոսկի բազում, և ականս պատուականս. և եկն առ սողոմոն, և խօսեցաւ ընդ նմա զամենայն որ ինչ էր ի միտս իւր. Եւ պատմեաց նրմա սողոմոն զամենայն բանս նորա. և ոչ վրիպեաց բան մի ի սողոմոնէ զոր ոչ պատմեաց նմա: Եւ ետես թագուհին սաբայ զիմաստութիւն սողոմոնի. և զտունն զոր շինեաց, և զկերակուրս սեղանոցն. և զաթոռս ծառայից նորա, և զկարգս պաշտօնէից նորա:

Գրչագիր

ջակէզսն զոր մատուցանէր. զարմացեալ էր և ոչ կախն ոգիքն առ իւր: Ապա խօսել կայաւ ընդ թագաւորին և ասէ. Ճշմարիտ էր բանն, զոր լսէի ես յերկրի իմում վասն քո և բանից քոց, մինչև եկի և տեսի աչօք իմովք: և ահա ասիկ տեսանեմ զի կիսո կէս ոչ էր զոր պատմէին վասն իմաստութեան քո. զի աւելի է զոր տեսանեմքս, քան զայն զոր լուայն ...

Բ. Մնացորդաց, զԼ. ԺԸ (էջ գրչ. 213բ).

... Եւ ելին գնացին ախաբ արքայ իսրայէլացոց և յովսափաթ արքա յուդայ ի հռամովթ գաղաղա. սկսաւ խօսել արքայն իսրայէլացոց առ յովսափաթ և ասէ. վառեցայց, կաղմեցայց պատրաստեցայց և մըտից ի պատերազմ. և դու զգեցիր զհանդերձ թագաւորութեան իմոյ և կաց ի պատուի. Եւ յայլակերպ եղև արքայն իսրայէլացոց և եմուտ ի պատերազմ և արքայն ասորոց պատուէր ետ զօրացն զօրագլխաց և ասէ. ամենեւին ձեռն մի ձգիցէք մի ի մեծ և մի ի փոքր. բայց միայն յարքայն իսրայէլի և եղև իբրև տեսին նահատակքն որ գնաին առաջի գնդին կառաւք և երիվարօք զյովսափաթս, այր առն ձայն առնել սկսան և ասեն. ահա արքա իսրայէլի և պատեցին զնա. ապա ձայն եւարձ աղաղակեաց և ասէ. չեմ ես արքայն իսրայէլի. և տէր ապրեցոյց զնա ի նոցանէ և եղև իբրև տեսին զնայ նահատակքն թէ չէ նա արքայն իսրայէլի. թողին զնա և դարձան ի նմանէ և ընդ դառնալն իւրեանց նէէման այր հաստաբազուկ կորովի ձեռօք իբրև զփորձ կամեցաւ առնուլ զանձին. նետ մի ձգեաց ի խուռն գնդին և եհար զարքա իսրայէլացոցն ընդ մէջ սրտառաջացն և ողնափողին և թափ եհան. Խօսել սկսաւ թագաւորն ընդ կառավարին և ասէ. դարձո զձեռն քո և հան ըզկառքս ի պատերազմէ աստի զի վիրաւորեալ եմ. և անդէն մըրկեցաւ գունդն և ճակատն խանգարեցաւ. Եւ թագաւորն իսրայէլացոց կայր ընդգէմ ասորոց մինչև յերեկս աւուր և ընդ արևուն մտանել թափէր զօգիսն:

Բ. Մնացորդաց, զԼ. ԻԶ (գրչ. էջ 217ա).

... Եւ շինեաց ողիս զաշտարակն յերուսաղէմ, և զգուռնն անկեանն և ի վերայ դրան անկեանն և ի վերայ անկեանցն ձորոյն, և զօրացոյց նա դուքս գուքս բազումս, զի գրաստ բազում էր նորա ի սեփեղա և ի միւսովր, արդիւնարաբք, այգէգործք ի լերինս կարմեղոս, զի այր արդիւնարա-

Տպագիր

և զպատմութեանս նոցա. և զմատուցակս նորա, և զզգեստն նոցա, և զողջակէզսն զոր մատուցանէր ի տանն տեառն, ի զարմացման եղև. և ասէ ցարքայ. Ճշմարիտ էր բանն զոր լուայ յերկրին իմում յաղագս բանից քոց, և վասն իմաստութեան քոյ, և ոչ հաւատացի բանիցն մինչև եկի, և տեսին աչք իմ. և ահա ոչ է ի կէս զոր պատմեցինն, ի բաղմութենէ իմաստութեանս քոյ զորս յաւելեր ի համբաւն զոր լուայ. ...

Բ. Մնացորդաց, զԼ. ԺԸ. (էջ տպ. 338—339).

... Եւ ել արքայն իսրայէլի և յովսափաթ արքայ յուդայ յռամովթ գաղաղա. Եւ ասէ արքայն իսրայէլի ցյովսափաթս ծածկեա զիս և մտից ի պատերազմն, և դու զգեցիր զպատմութեանս իմ. և ծածկեցաւ արքայն իսրայէլի և եմուտ ի պատերազմ. Եւ արքայն ասորոց պատուիրեաց իշխանաց կառացն որք էին ընդ նմա և ասէ, մի պատերազմիցիք ընդ փոքր և մի ընդ մեծի, բայց ընդ արքային իսրայէլի միայն. Եւ եղև իբրև տեսին իշխանք կառացն զյովսափաթս և ասեն նոքա՝ սա է արքայն իսրայէլի. և շուրջ եղեն զնովաւ պատերազմել, և գոչեաց յովսափաթս և տէր ապրեցոյց զնա. և դարձոյց զնոսա աստուած ի նմանէ, և եղև իբրև տեսին իշխանք կառացն՝ թէ ոչ է նա արքայն իսրայէլի, դարձան ի նմանէ. Եւ այր ոմն ելից զաղեղն կորովութեամբ, և եհար զարքայն իսրայէլի ընդ մէջ թորոցն և լանջաց, և ասէ ցնեքինին, դարձո զձեռն քո և հան զիս ի պատերազմէս, վասն զի վտանգեցայ. Եւ պարտեցաւ պատերազմ յաւուր յայնմիկ, և արքայն իսրայէլի կայր ի վերայ կառացն իւրոց մինչև ցերեկոյ ընդգէմ ասորեացն. և մեռաւ ի մտանել արեգականն:

Բ. Մնացորդաց, զԼ. ԻԶ. (էջ տպ. 351—352)

... Եւ շինեաց ողիս զաշտարակն երուսաղէմի առ դրան ձորոյն և առ անկիւնն, և զօրացոյց, և շինեաց աշտարակս յանապատին. և փորեաց ջրհորս բազումս, վասն զի անասուն բազում էր նորա ի սեփեղա և ի դաշտին. և այգեգործք ի լերինն, և ի կարմեղոս. քանզի սիրէր զերկրագործութիւն:

Գրչադիր

բասէր էր: և եղեն զօրք ողիա պատերազմողք: և թիւ հանդիսի նոցա ի ձեռն յայելայ որ աշխարհահամար գլիր էր: և ի ձեռն ամեսիայ դատաւորի: և ի ձեռն անանիա երկրորդին արքայի: և ամենայն թիւ զօրադլխաց տոհմացն զօրացն որ ելանէին ի գործ պատերազմի ԲՌ. և ՋՃ. և ընդ նոսա զօրք պատերազմողք ԳՃՌ. և ԷՃՌ. և հինգ հարիւր այր: որ ի գործ պատերազմի էր ի թիկունս թագաւորին ի վերայ թշնամեաց: և պատրաստէր ողիա արքա ամենայն զօրացն վահանս: և նիզակս: և պատեանս: և աղեղնակապարձս: և պարսատիկս և քարինս: Եւ արար ողիա յերուսաղէմ մեքենայս խորհրդովք իմաստութեամբ: զի լիցին ի վերայ անգեանցն բաղիստս և վէմն մեծամեծս: Եւ լու եղև պատրաստութիւն այն մինչև ի հեռաստան: և բարձրացաւ սիրտ նորա և մեծամտեաց. դարձաւ յապականութիւն անօրինել առաջի տեառն: և եկն եմուտ նա ի տաճարն տեառն մատուցանել խունկս ի վերայ սեղանոյն խնկոց...

Տպագիր

Եւ եղեն ողիայ զօրք որք առնէին պատերազմս և ելանէին ի մարտ գունդք. և թիւն նոցա ի ձեռն յէլի գլխապետի: և մասեայ դատաւորի: և ի ձեռն անանիայի փոխանակի արքայի: ամենայն գունդք ցեղապետիցն զօրաց ի պատերազմին երկու հազար վեց հարիւր: Եւ ընդ նոսա զօր պատերազմող, երեք հարիւր հազար: և եւթն հազար: և հինգ հարիւր. նոքա էին որք առնէին պատերազմ զօրութեամբ մեծաւ օգնական լինելով արքային՝ ի հակառակորդացն: և պատրաստէր նոցա ողիաս ամենայն զօրուն: վահանս և նիզակս և սաղաւարտս և զրահս և աղեղունս և պարսս ի քարինս: Եւ արար յերուսաղէմ մեքենայս արուեստից ճարտարութեան լինել ի վերայ պարսպաց: և ի վերայ անկեանց: ձգել նետս և քարինս մեծամեծս: Եւ լսելի եղև պատրաստութիւն նորա մինչև ի հեռաստան. վասն զի սքանչելի էր նա յօգնել մինչև զօրացաւ: Եւ իբրև զօրացաւ՝ բարձրացաւ սիրտ նորա առ յապականել: և անիրաւեցաւ ի տէր աստուած իւր: և եմուտ ի տաճարն տեառն ծխել խունկսի վերայ սեղանոյ խնկոց...

Ի վերջոյ պարտականութիւն եմ համարում իմ անկեղծ շնորհակալութիւնս յայտնել Ս. Էջմիածնի Միաբան շնորհունակ Գալուստ Տէր Մկրտչեանին, որ Եւրոպացի և Հայ բանասէրներին արդէն ծանօթ իւր սիրալիր պատրաստականութեամբ ամեն կերպ աջակցութիւն ցոյց տուեց ինձ Մայր Աթոռի զրչագիրներով զբաղուելուս միջոցին: Չեմ կարող մոռանալ և ս. Էջմիածնի զրադարանի հմուտ մատենապետ արժանապատիւ հ. Սահակ Ամատունուն, որ բազմիցս օգնեց ինձ՝ ղիւրացնելով զրչագիրներին արտադրութեան գործը: Սոցա եռանդուն աջակցութեանն եմ պարտական թէ ընդարձակ ընդօրինակութեան և թէ մանաւանդ այն մանրակրկիտ համեմատութիւններ ի համար, որ կատարել ենք միասին՝ Մնացորդաց նորագիւտ զբքերը տպագիր Աստուածաշնչի հետ բաղդատելիս:

Գր. յաւաթեանց.

8-ն յուլիսի, 1896 թ.
Ս. Էջմիածին.

ՄԻ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ.

Խորենացու պատմութիւնը եռանդուն ուսումնասիրութեան ու ամենակենդանի հետաքրքրութեան առարկայ է այժմ: Երբեք մի նոր ապացոյց, թէ այս նշանաւոր գործի մասին նորանոր տեսութիւններ կազմելուց առաջ ինչքան կարևոր է ժողովել, ուսումնասիրել և ի մի ամփոփել մեր մատենագրութեան մէջ գտնուած նորան վերաբերեալ նիւթերը, ձեռագիրների համեմատութեամբ մի վստահելի բնագիր լոյս ընծայել՝ հրատարակում ենք ներկայ հատուածը: Նա արտատպուած է Մայր Աթոռի մատենադարանի այն նշանաւոր երկաթագիր ձեռագրից (Գէորգ կաթողիկոսի ժողովածուի հ. 102), որի մասին մի քանի անգամ արդէն խօսք եղել է Արարատի մէջ: * Նորա վերնագիրն է՝ «Մովսէսի Խորենացու և Անդրէասի» և այնտեղ, ուր ներկայ հատուածը վերջանում է, լուսանկարում նշանակուած «Անդրէասի» խօսքը միայն ցոյց է տալիս, որ նոր հատուած է սկսուում: Անդրէասի, ինչպէս և նորա շարունակութիւնը կազմող Կայսերաց պատմութեան մասին գրել է արդէն և այդ՝ թէ առհասարակ պատմութեան և թէ

* Տես. Փետրուար 1896. եր. 96:

մասնաւորապէս խորենացու քննադատութեան համար, մեծ արժէք ունեցող նիւթերը հրատարակելու պատրաստել է Մայր Աթոռի միաբան Գալուստ Տէր Մկրտչեանցը: Այդ հրատարակութիւնից յետոյ միայն կարելի կլինի նոցա մեր հատուածի հետ ունեցած փոխադարձ առնչութեան մասին խօսել: Մենք կբաւականանանք միայն ակնարկելով, որ այսպիսի նիւթերի հետ միասին, Ժ. դարու ձեռագրում մի խորենացու պատմութեան մի հատ-

ուածի զտնուիլն ** ըստ ինքեան առանձին ուշադրութեան արժանի է: Դսկ որպէս զի դիւրութեամբ նկատելի լինի այս հատուածի սովորական տպագրից ունեցած և նորա թերութիւններն ուղղող տարբերութիւնները, մենք բարւոք համարեցինք երկու օրինակներն իրար դիմաց դնել: Կ. Վ.

** Խնջքան մեզ յայտնի է այս հատուածը հնագոյնն է բոլոր ծանօթ ձեռագիրներին մէջ:

Ձեռագիր.

Աղամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս ՄԼ. ծնանի զՍէթ, եւ եկեաց ամս Զ. մինչեւ ի ձԼԵ. ամս Մաղաղայեղի: Սէթ կեցեալ ամս ՄԵ. ծնանի զԵնովս. եւ եկեաց ամս ԶԻ. մինչեւ ի Ի. ամս Ենովքայ: Սոքա երկուքն յորձանագրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձեցոցն, որպէս ասէ Թովսեպոս, թէպէտ և ուրն անյայտ է:

Ենովս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած. և ընդէր արդեօք այս և կամ վասն որոյ պատճառանաց նախն է սա սասցեալ կոչելոյն զԱստուած, կամ որպէս կոչելն իմանի: Բանդի Աղամ ճշմարտութեամբ աստուածաստեղծն, և սա ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասի պատուէր. այլ յանցուցեալ և ի թաղստեան եղեալ՝ զՈւր եսն յԱստուծոյ և ոչ յայլ ումէքէ հարցանի. սապէս և զվճիռ վարկին ի նմին բերանոյ լսէ: Դսկ յետոյ և Աբէղ մերձաւոր և ծանօթ Աստուծոյ լեալ՝ պատարագ մատուցանէ և ընկալեալ լինի: Արդ, սոցա այսպէս ընդելութեան եւ ծանօթութեան Աստուծոյ լինելը էր աղագաւ առաջին սա ասի կոչել զԱստուած, և այս՝ յուսով: Այդ զայդսն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալսն մեր ուղարկեսցուք տեղի իսկ որ առ ձեռն պատրաստն է՝ ասասցուք: Բանդի ի պատուիրազանցութեան զբտեալ առաջինն ի մարդկանէ, ի զրախտէն և յԱստուծոյ չարութեանն սղազաւ, որպէս ասացեալ է, զտաննի արտասահմանեալ: Զինի և ընդանէգոյնն Աստուծոյ յորդոցն Աղամայ ի հարազատէն իւրմէ սպանանի յեղբօրէ: Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուածայնոյ և ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ՝ ի տարակուսանս և յանյուսութեան ազգ մարդկան հասեալ լինի, այլ և ինքնահաճոյ արդարեւ գործս, յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ ուղղութեամբ հանդերձ՝ կոչէ զԱստուած: Դսկ կոչելը կրկնակի իմանի՝ կամ անուանել որպէս զմոռացեալ կամ յօգնականութիւն կարգալ: Արդ անուա-

Տպագիր. Վենետիկ. 1843 եր. 9.

Աղամ նախաստեղծն. սա կեցեալ ամս երկերիւր և երեսուն, ծնանի զՍէթ. Սէթ կեցեալ ամս երկերիւր և հինգ, ծնանի զԵնովս: Սորա երկուքն յարձանագրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձեցոցն, որպէս ասէ Թովսեպոս, թէպէտ և ուրն անյայտ է: Ենովս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած:

Եւ ընդէր արդեօք այս և կամ վասն որոյ պատճառանաց նախնիս ասացեալ կոչելոյն զԱստուած և կամ որպէս կոչելն իմանի: Բանդի է Աղամ ճշմարտապէս աստուածաստեղծ. և սա ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասի պատուէր, այլ և յանցուցեալ և թաղստեան եղեալ զՈւր եսն յԱստուծոյ և ոչ յայլմէ ումէքէ հարցանի. սապէս և զվճիռ վարկին ի նորին բերանոյ լսէ: Դսկ յետոյ և Աբէլ մերձաւոր և ծանօթ Աստուծոյ լեալ՝ պատարագ մատուցանէ և ընկալեալ լինի: Արդ, սոցա այսպէս յընդունելութիւն և ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լինելը էր աղագաւ սա առաջին ասի կոչել զԱստուած, և այս՝ յուսով: Արդ զայն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալսն մեր յուղարկեսցուք տեղի, իսկ որ ի ձեռն պատրաստն է՝ ասասցուք:

Բանդի ի պատուիրանազանցութեան զբտեալ առաջինն ի մարդկանէ, ի զրախտէն և յԱստուծոյ չարութեան աղագաւ, որպէս ասացեալ է, զտանն արտասահմանեալ: Զինի և ընտանեգոյնն Աստուծոյ յորդոցն Աղամայ՝ ի հարազատէն իւրմէ սպանանի յեղբօրէ: Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուածայնոյ և ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ՝ ի տարակուսանս և յանյուսութիւն ազգ մարդկան հասեալ լինի, այլ և ինքնահաճոյ արդարեւ գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ ուղղութեամբ հանդերձ, կոչէ զԱստուած: Դսկ կոչելը կրկնակի իմանի՝ կամ անուանել որպէս զմոռացեալ կամ յօգնականութիւն կարգալ: Արդ անուանելն իբրեւ զմոռացեալ՝ ոչ է ի դէպ, զի ոչ

Ձեռագիր

նել որպէս մոռացեալ ոչ է ի դէպ, զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ, որ ի մոռացումն նոցա զԱստուածդ ածէր անունն և կամ զնոյն ինքն, որոյ անունն. և ոչ դարձեալ մահու և թաղման դեռ ևս յԱստուծոյ ստեղծեալն հասեալ էր: Ապա ուրեմն յօգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած:

Սա կեցեալ ամս թՂ. ծնանի զԿայինան. եւ եկեաց ամս ԶԺԵ. մինչեւ ի ԺԳ. ամս Մաթուսաղայի: Կայինան կեցեալ ամ թՀ. ծնանի զՄաղաղայէլ. եւ եկեաց ամս ԶԽ. մինչեւ ԶԱ. ամս Ղամբայ. Մաղաղայէլ կեցեալ ամս թԿԵ. ծնանի զԹարեզ. եւ եկեաց ամս ԶԼ. մինչեւ ի ԽԸ. ամս Նոյի. Թարեզ կեցեալ ամս չԿԲ. ծնանի զԵնովք. եւ եկեաց ամս Պ. մինչեւ ի ՄԶ. ամս Նոյի: Ենովք կեցեալ ամս թԿԵ. ծնանի զՄաթուսաղայ. եւ եկեաց ամս Մ. մինչեւ լԳ. ամս Ղամբայ, եւ հաճոյ եղեալ Աստուծոյ՝ փոխի: * Սա յետ ծնանելոյն զՄաթուսաղայ ամաց Մ. արժանի և հաճոյ վարս ստացեալ, որպէս զիտէ որ հաճեցան, փոխեալ ասի ի միջոյ ամպարշտաց, զորոյ զպատճառսն յետոյ հատուցուք: Մաթուսաղայ կեցեալ ամս թԿԵ. ծնանի զՂամբ. եւ եկեաց ամս ՊԲ. մինչեւ Ո. ամս Նոյի. եւ անդէն իսկ առ Զրհեղեղան վախճանեցաւ: Ղամբ կեալ ամս թՁԸ. ծնաւ որդի և անուանեաց զանունն նորայ Նոյ. եւ եկեաց ամս ՇԼԵ. մինչեւ ի ՇՂԵ. ամս Նոյի եւ մնաւ չորսուք ամօք յառաջ քան զՄաթուսաղա հայր իւր: Վասն Նոյի:

Եւ ընդէր արդեօք զսա միայն որդւոյդ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասաց թէ ծնան, զորմէ ընդդէմ իմն մարգարէանայ հայրն. Սա ասէ, հանգուցէ զմեզ ի գործոյ և ի տրամութենէ ձեռաց և յերկրէ, զոր անէծ ծէր Աստուած. որ եղև ոչ հանգիստ, այլ ջնջումն որ ինչ մի անգամ ի վերայ երկրի: Դնձ թուի հանգուցանելն դադարեցուցանել, իսկ դադարեցուցանելն զամպարշտութիւնս և զչարիս սատակմամբ մարդկան երկրագործաց դարուն երկրորդի: Զանգի դեղեցկաբար ասաց թէ ի գործոց մերոց, որ է յանօրէնութեանց, և ի տրտմութենէ ձեռաց, որովք կատարեմք զպղծութիւնս: Բայց արդարեւ հանգչին ըստ այսմ՝

Արդեօք այս յաւելումները հաշուագէտ Ամանիա Շիրակացին չէ արել եւ նա ինքը չէ կցել Խորենացու հատուածը իւր գրութեանը: Պէտք է նկատել, որ այս յաւելումները ծնողքի մէջ տարբեր գրով են եւ յատկապէս այս մէկի մէջ եղած կրկնութիւնը անփի հաւանական է դարձնում ենթադրել, որ նոցա քուն հեղինակինը չեն:

Տպագիր

բաղմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ ի մոռացումն նոցա զԱստուածդ ածէր անունն և կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, և ոչ դարձեալ մահու և թաղման դեռ ևս ստեղծեալն յԱստուծոյ հասեալ: Ապա ուրեմն յօգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած:

Սա կեցեալ ամս հարիւր և իննսուն, ծնանի զԿայինան. Կայինան կեցեալ ամս հարիւր և եօթանասուն, ծնանի զՄաղաղիէլ. Մաղաղիէլ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և հինգ, ծնանի զԹարեզ. Թարեզ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և երկու, ծնանի զԵնովք. Ենովք կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և հինգ, ծնանի զՄաթուսաղայ: Սա յետ ծնանելոյն զՄաթուսաղայ՝ ամս երկերիւր արժանի և հաճոյ վարս ստացեալ, որպէս զիտէ որ հաճեցան, փոխեալ ասի ի միջոյ ամպարշտաց, զորոյ զպատճառսն յետոյ հատուցուք: Մաթուսաղայ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և եօթն ծնանի զՂամբ. Ղամբ կեցեալ ամս հարիւր ութսուն և ութ, ծնանի որդի և անուանեաց զանունն նորա Նոյ:

Յաղագս Նոյի.

Եւ ընդէր արդեօք զսա միայն որդւոյ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասէ թէ ծնաւ. զոր ընդդէմ իմն մարգարէանայ հայրն. Սա ասէ, հանգուցէ զմեզ ի գործոյ և ի տրամութենէ ձեռաց և յերկրէ՝ զոր անէծ տէր Աստուած: Որ եղև ոչ հանգիստ, այլ ջնջումն որ ինչ մի անգամ ի վերայ երկրի: Դնձ թուի հանգուցանելն դադարեցուցանելն է. իսկ դադարեցուցանելն՝ զամպարշտութիւն և զչարիս սատակմամբ մարդկան զաղրագործաց դարուն երկրորդի: Զանգի դեղեցկաբար ասաց, թէ ի գործոց մերոց, որ է յանօրէնութեանց, և ի տրտմութենէ ձեռաց, որովք կատարեմք զպղծութիւնս: Բայց և հանգչին արդարեւ ըստ այս մարգարէութեան ոչ ամենեքին, այլ կատարեալքն յառաքինութեան ոգիք, յորժամ չարիք որպէս հեղեղաւն ջնջեալ մաքրին, իբրև առ Նոյիւ մոլեալքն ի չարիս: Դսկ որդւոյ անուամբ մեծարեաց զնա զիւր իբրև զյայտնի

Գրչագիր

մարդարէութեան ոչ ամենեքեան, այլ կատարեալքն յառաքինութեան ողիք, յորժամ չարիք իբրև հեղեղաւ ջնջեալք մաքրին՝ իբր առնոյիւ մոլեալքն ի չարիս: Իսկ որդւոյդ անուամբ մեծարեաց զնա զիր, իբրև զյայտնի և զնշանաւոր և զարժանի ժառանգ հայրենականացն ժառանգութեան:

Տպագիր

և զնշանաւոր և զարժանաւոր ժառանգ հայրենականացն առաքինութեանց:

ԶՄԻՌԻՔ ՊԱՌԱՆԻՆ, ՈՒՐ ՄԷԿՈՒՃԱՐ ՏՂԱՆ: *

— Ա՛յ որդի, զարուն է,
Աստուած խլտ ըարուն է,
Ըս տարին արուն է.
Իմա՛յ էնինք, իմա՛յ:

— Մամօ, զարուն լաւ է,
Մար ու ձոր ծաղիկ է,
Եզ ու գմէշ դըլաւ ¹ է,
Յանենք էլման ² քան է:

— Ղամաթ ³ չեղնինք աղէկին,
Մնաց ծիծ ⁴ ծաղիկ քաղին,
Դաւար՝ ծաղիկ ուտին,
Քրտեր յմն մալ տարին:

— Կը գանգաղինք ուսմովին, ⁵
Զթորկէ, դաւար տանին.
Մզի խովթ ⁶ խամաթ ցանին,
Մեր ճժեր անհաց չմնոնին:

— Լա՛օ, ուսմ էնողներ
Կ'չինին ուրանց տներ,
Ընդունց դարդն է ճժեր,
Մեր արտ ու ափեր:

— Մամօ, քըրդեր շուն ին,
Ընդունց հետ էլ չգրուցինք՝
Զսենք Աստուծոյ քարին,
Զգան կերցուն մեր գարին:

— Էն ցորեն օր կցանինք,
Մենք միճակ է կուտինք,
Ուրանց լէ դըրկեց ինք,
Թաժա հաց կը մանկինք:

* Վերոյգրեալ ոտանաւորն առած եմ Մանազկերտի Դէրիք գիւղացի Նազար Տ. Սարգսեանէ: Ս. 4.

1. Գէր: 2. Դարձեալ: 3. Աստուծմէ մարդուն նախապէս յատկացուած մի քան: 4. Տղայ: 5. Գթացողին: 6. Ըստանիքի պաշար:

— Մամօ, ցորեն աղէկ է.
Տէրտէր նշխարք կենէ,
Պատարագին կցրուէ,
Թող Աստուած օգնէ:

— Լա՛օ, ընդունք քուրդ ին,
Զհաստան պատարագին,
Զըմն կթալնին, կուտնին,
Զըսին հայեր խեղճ ին:

— Մամօ, քրդեր յմալ ին
Պտի մարսի՞ն կերածնին,
Հար ե՞ք մեր հոգին հանին,
Մեր ոնեցած տանին:

— Մկայ ¹ յըմալ ² է աշխարք,
Մզի կայ սուրք հաստք,
Բարեխօս սուրք նշխարք՝
Քրդուն կենէ շան սատակ:

— Մարէ, սուրք Լուսաւորիչ,
Շաւեր կնքեց, հանեց ջրից,
Ընդոր սուրք աղօթքից,
Կազատինք շուն քրդից:

— Լա՛օ, աղօթք էղնի,
Աստուած կը խղճա մզի,
Ցորեն քան կը ցանուի,
Էրկեր ւծքէ չընկնի:

— Մեր սուրք ժամ կաղօթինք,
Չեղաւ քահով կը ցանինք,
Հելպեթ ³ ղամաթ մի կքաղինք,
Մեր ճժեր կը պահինք:

— Խուրքան, քահով փորինք,
Հարօրով քօլ հերկինք,
Օր ճրժեր լէ պահինք,
Էվելին լէ հորինք:

1. Այժմ: 2. Այնպէս: 3. Թերեւս:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.

ԱՐԴԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ
ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Այս վերնագրով մի բաւական ընդարձակ յօդուած է զետեղուած ԲԵ. ШКОЛА ամսագրում, որով հեղինակն առաջարկում է մի բոլորովին նոր ճանապարհ կրթութեան գործը առաջ տանելու համար: Արդի կրթութիւնը՝ չնայած այն բազմաթիւ մանկավարժական գրքերին ու այլ միջոցներին, որոնք ծառայում են կրթութիւնը հեշտացնելու և արագացնելու համար՝ դեռ շատ ու շատ պակասութիւններ ունի, և դժգոհների գանգատն օրաւոր աւելի բարձրաձայն և աւելի բազմակողմանի կերպով է յայտնուում:

Գանգատուող ու դժգոհ անձերին երկու խմբի կարելի է բաժանել՝ գործնական և բարոյական: Առաջինների համար կրթութիւնը շատ թանկ է նրստում, արդիւնքը սպասածից պակաս է, կրթութեան ժամանակը շատ երկար է, կլասիքական կրթութիւնը շատ դժուար է և շատերին անմատչելի է: Միւսները աւելի խորն են թափանցում՝ կրթութեան դասակարգի մէջ զարգանում է մեղկութիւն, մտքի ինքնուրուշութիւն պակաս է. գորա փոխարէն հետևում են նեարդային թուլութիւն, հիասթափութիւն, բացակայութիւն գաղափարականի և հաւատքի՝ այս բոլորը հոգևոր կողմից. իսկ ֆիզիկական նոքա դառնում են սակաւարիւն և ստանում մի ամբողջ շարք սուր պարբերական հիւանդութիւններ: Այս բաների պատճառը բացատրելու համար հեղինակը մի քիչ հեռուից է սկսում՝ մանկանց սկզբնական դաստիարակութիւնից:

Սկզբում ծնողները հարկից աւելի հոգս են տանում մանկան վերայ, որով նորա հոգին և մարմինը բոլորովին մեղկանում են: Յետոյ աւելացնում են հասարակական բոլոր պակասութիւններն ու կեղծիքները, աշխարհային քաղաքավարութեան գեղեցիկ դիմակի տակ, մանուկը տեսնում է, որ մէկի առաջ այլ բան են խօսում, յետևից բոլորովին այլ բան կրկնում: Գալիս է գիմնազիոնի շրջանը. սրա հետ միամիտ երեխան ոտ է դնում շուայլութեան, նորասիրութեան և զուարճութիւնների մի ասպարէզ, որ շուտով բաց է

անում՝ նրա առաջ աշխարհածանօթութեան վերջին գաղտնիքը, և ապա նա սովորաբար ամեն ինչ կորցնում է՝ և հաւատ, և իդեալ, և առողջութիւն, և եռանդ: Անհասկանալի դասերը, երկար և ծանր աշխատանքը տարիների ընթացքում նրան դարձնում են մի արարած, որ շատ քիչ նշանակութիւն է տալիս կեանքին և նորա երեւոյթներին: Հարկաւ գտնուում են և այնպիսիները, որ այս բոլոր փորձութիւններից դուրս են գալիս անվնաս, թողնում քաշուում են գիւղ, հասարակ ժողովրդի մէջ և գործում յօգուտ ազգի. բայց դրանց թիւը շատ քիչ է: Սակայն գործին ուրիշ աչքով նայողի համար դա մի ստոյգ առաջնորդ է կրթութեան սխալ ճանապարհից յետ կենալու համար: Նա սովորեցնում է, թէ ուր պէտք է փնտռել կրթութեան բնավայրը, ապրել ժողովրդի մէջ բնութեան ծոցում՝ ահա գաղտնիքը: Եթէ գիւղ դիմողներից ոմանց չի յաջողուում երկար դիմանալ այնտեղ, պատճառը աշխատանքի մեծութիւնն է, հին սովորութեան ոյժը և քաջութեան պակասութիւնը: Ուրեմն երեխայոց կրթութիւնը պէտք է տեղափոխել գիւղ:

Ինչո՞ւ մեր որդիքը ապրեն քաղաքի խեղդիչ մթնոլորտի մէջ, գիւղում ամէն բան բարեբար կերպով կազդէ. պարզ նիստ ու կաց, մաքուր, թարմ օդ, ազատ բնութիւն: Ի՞նչ հարկ կայ մանկան մատող հասակից բերանարաց նայել զարդի և շուայլութեան առարկաների խանութների հսկայական ապակիներից, դատարկ և յաճախ վնասակար իրերով շինալ և անգիտակցաբար զարգացնել իրենց ճաշակը կեանքի անպէտք շքեղութիւնների համար: Թող մանկան շրջապատեն սաղարթախիտ անտառը, կանաչ, պտղաբեր դաշտը, գետ, բլուր և լեռ: Թող մանկութիւնից սովորէ նա զուարճանալ այն հազարաւոր անհամեմատ բարձր հրաշալիքներով, որ Աստուած պատրաստել է ամէն հասակի և աստիճանի մարդկանց համար, անխտիր բնութեան իսկ ծոցում: Բայց որ գլխաւորն է՝ քաղաքի երեխան իւր դաստիարակութեամբ բարոյականութեան բոլորովին հակառակ է գնում:

Նա լսում է աւետարանի «սիրիւր ընկերիդ, օգնիւր տառապեալին» խօսքերը, բայց գործով ցոյց տալու կատարեալ անհնարաւորութիւն է գտնում: Աղքատը քաղաքում հալածուած էակ է. նորան հալածում է ոստիկանը, ծառան, Երեխայի մէջ զարթած բոլոր կարեկցական զգացմունքները խեղդուում են կեանքի իրական փորձերով: Գիւղում այդ հնարաւոր է. փոխադարձ օգնութիւն, անձնագոհութիւն, հիւրընկալութիւն, հիւանդին խնամք տանել, և այս բոլորը գիւղական կեանք

քի սովորական երևոյթներ են, սրբագործուած դարերի կիրառութեամբ, Բաղաքում դժբաղդութիւնը հոմանիշ է սրիկայութեան. գիւղում այգապէս չէ, Բայց գիւղի առաւելութիւնները սրանցով չեն վերանում:

Բաղաքում մանկանց ոյժը զարգացնելու և առողջութիւնը պահպանելու համար դիմում են զանազան կիսամիջոցներ. խաղ, մարմնամարզութիւն, Իսկ գիւղում ամառը պարտէզն ու բանջարանոցը, տնային այլ և այլ աշխատանքներ տալուայ եղանակների համաձայն աւելի օգտակար և կաղզուրիչ են դառնում: Մաքուր օդում աշխատանքը զարգացնում է ոյժն ու ճարպկութիւնը, թոքերը զօրեղացնում և նեարդերը ամրապնդում, տոկունութիւն, հաստատամտութիւն և աշխատանքի սէր զարթոյցնում: Վերջապէս իսկական աշխատանքը ունի իւր արդիւնքը՝ մի տեսակ բարոյական բաւականութիւն, որից զուրկ են քաղաքի խաղերը: Այսպէս ուրեմն մտաւոր և ֆիզիքական աշխատանքների կանոնաւոր բաժանման հետ միացած գիւղի պարզ հասարակ կեանքը, հեռի քաղաքի թունաւոր մթնոլորտից՝ հոգւով և մարմնով կզօրացնեն կրթութիւն սերունդին: Եթէ մեզ, հասակ առածներին համար գիւղի օդը մի ինչ որ խաղաղ ու անգործ բան ունի, որչափ բարեբար ազդեցութիւն պիտի ունենայ նա դեռ մաքուր ու չապականուած բնաւորութեանց վերայ: Մանաւանդ՝ եթէ ուսուցումն էլ կենդանի ու բնութեան հետ ներդաշնակ գընայ, որի համար շատ աւելի մեծ հնարաւորութիւն կայ գիւղում, քան քաղաքում:

Բաղաքում երեխան կրաւորական դեր է կատարում ուսուցման գործում. նա աշխատում է միտը պահել ինչ որ հաղորդում են վերացականապէս. նա զուրկ է աշխարհայեցողութիւնից, տարեցտարի աճող ուսման առարկաների բեռան ներքոյ ճնշուում է: Գիւղում կրթութեան գործին օգնութիւն կհասնի բնութիւնը, որը դիւրութեան հետ ի միասին կտայ և աշխարհայեցողութիւն: Եթէ գիւղացի մանուկը ինքն իրան սովորում է կարգալ բնութեան մատենանը, ապա դրան միանայ նա և դաստիարակի առաջնորդող ձեռքը՝ որքան գործը պիտի կենդանանայ. մանաւանդ պիտի վերանայ մանկանց կրաւորական դերը:

Հեղինակը հարկ չի տեսնում բոլորովին փոխել միջին կրթութեան ծրագիրը, որովհետեւ դատարայայտիչ է հասարակաց պահանջի, բայց աւանդուած առարկաների մի քանիսի վերայ առանձին ուշք է դարձնում, որոնք շատ մեծ նշանակութիւն ունին աշակերտների բարոյական զարգացման հա-

մար: Նորա կարծիքով պէտք է փոխել նաեւ 5 ժամ աշխատանքը և դասաւանդութեան եղանակը:

Արդէն վաղուց նկատուած է, որ 5 ժամ շաբաթական աւանդումը ծանրաբեռնում է աշակերտի ուղեղը, նիւթը մնում է անմարս, որովհետեւ երեկոյեան սերտողութեան ժամերը ընկնում են մի այնպիսի ժամանակ, երբ արդէն օրուայ լարուած աշխատանքով թուլացած՝ նոյն իսկ սպառուած է լինում նեարդային ոյժը և թուլացած ամբողջ կազմուածքը: Աւստի անհրաժեշտ է երեք ժամ պարապմունք, երեք էլ նախապատրաստական, ինքնուրոյն աշխատանքի ժամեր դաստիարակի առաջնորդութեամբ (բոլորն էլ առաւօտեան): Երբ դասը ունի պատրաստի հոդ, նա թէ կենդանի կդառնայ և թէ խորը կնստի աշակերտի յիշողութեան մէջ: Իսկ ճաշից յետոյ պարապել կարելի է ֆիզիքական աշխատանքով (արհեստ, կար ևլն) և օժանդակ (ուսում): զբոսերի ընթերցանութեամբ, որի մասին յետոյ: Գալով ուսուցման առարկաների գընահատութեան՝ նա առանձին նշանակութիւն է տալիս կրօնին, մայրենի լեզուին և բնագիտութեան, որովհետեւ նորա խորը կրթիչ նշանակութիւն ունին և նոցա լաւ կամ վատ հետեանքը ամէն անհատ զգում է իւր կեանքի ամբողջ ընթացքում:

Արծն պէտք է իբրեւ հիմք ծառայի կրթութեան համար: Նա երկու կողմ ունի՝ իմաստասիրական և բարոյագիտական: Իմաստասիրականը խօսում է Աստուծոյ և տիեզերքի մասին. բարոյագիտականը՝ մարդուս առ Աստուած և առ ընկերը ունեցած պարտականութեանց մասին:

Հնգամեայ երեխան ինքն արդէն հետաքրքրւում է արարչութեամբ և նորան գոհացնում են ս. Գրքի պարզ և խորիմաստ պատմութիւնները: Աղմակի բացատրութիւն նորան անմատչելի է: Հասակի հետ նորա գիտութեան չափն աւելանում է և հայեացքն ընդարձակուում: Բնութեան երեկոյթների և ուժերի ուսումնասիրութիւնը, տիեզերքի մարմինների կարգաւ և որոշ օրէնքով կատարած շարժումը, տիեզերքի՝ մարդկային մտաց համար անընդգրկելի, ներդաշնակութիւնը, արարչագործութեան խորին պարզութիւնն ու անհասանելի դաղտնիքը լեցնում են մարդկային հոգին զմայլմունքով: Եթէ այս բոլորը կրօնական զգացմունք չէ, միթէ նա մանկական աշխարհայեցողութեան դէմ է: Իսկ ինչ կվերաբերի քրիստոնէական կրօնի բարոյական խնդիրներին, պարզ է, որ ամենաբարոյական մարդն անգամ չէ կարողացել իրագործել այս իւր կեանքի ամբողջ ընթացքում:

Շատ անխոհեմ են այն ծնողները, որ իրենք

կորցնելով կրօնական զգացմունք և հաւատ, չեն ուզում զարգացնել այն իրենց որդւոց մէջ: Այսպիսով որդիքը զրկուում են բարոյական կեանքի գաղափարական հիմքից: Այսպիսիները արդարանում են, իբր թէ չեն ուզում ստել որդւոց առաջ, Բայց միթէ դա սուտ է, երբ տալիս են այն, ինչ որ մանկութեան ժամանակ ստացել են իրենց ծնողներից իբր անգին աւանդ, և որն անշուշտ օգնել է նրանց ըմբռնելի դարձնելու կեանքը: Փորձը ցոյց է տալիս որ լաւ մարդասէր անձինք մանկական հասկում կրօնական կրթութիւն են ստացել, Եթէ մանկանց քնքրող հասակում չտանք կրօնական զգացմունք, երբ վերջինս զարթնի՝ սնունդ չգտնելով իւր շրջապատում, կ'սկսի զուգի և այրական հասակում անհնար կլինի այն նորից զարգացնել:

Այդ տեսակ մարդը ներքին զագարկութիւն կզգայ և յուսահատութեամբ իւր կեանքը քարշ կտայ: Իդէալիստը մանկական հասակում կրօնական զմայլմամբ է ապրում, այրական հասակում պատրաստ ինքնազոհութեան, իսկ ծերութեան տարիներին ծուկն է իջնում բնութեան գեղեցկութեան և ներդաշնակութեան առաջ՝ նորա սիրտը միշտ ջերմ է, հոգին արի և վստահ:

Նորան գուցէ խաբեն, գուցէ շատ անգամ կեանքի ծանր հարուածները նեղեն, բայց նա այդ բոլորը տանում է հեշտութեամբ և յուսով: Մեր որդւոց մէջ չմարենք այդ երկնային պարզւել, որ այնքան նպաստում է կեանքի երջանկութեան:

Մենք մէջ բերենք ամբողջութեամբ հեղինակի մտքերը, որովհետեւ նոքա յատկապէս «ինտելիգենցիալ» ուղղուած մի յորդոր են ներկայացնում՝ այնպիսի մարդոց, որոնց նմանները դժբաղդաբար մեզանում քիչ չեն:

Մայրենի լեզուի ուսուցումից պահանջում է նա ամենամանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն. մէջ է բերում լեզուի օրէնքները, համեմատական ձևերը՝ նորա՝ ինչպէս մի կենդանի կազմուածքի, կեանքը, մանկական շրջանները, աճումը և ծերութիւնը, բանահիւսութեան ընտիր օրինակներ՝ ցոյց տալով հեղինակների ինքնուրոյն ձևերը և դարձուածքները, և որ գլխաւորն է՝ յուսաբանութիւն մարդկութեան այն իդէալների, որոնք նոյնչափ հին են, որչափ հին է ինքը բանահիւսութիւնը. այս բոլորը պէտք է հաղորդել մանկան հիմնովին: Նոքա զարթոնում և յուզում են աշակերտների մէջ բարոյական և էսթետիկական (գեղարուեստական) գաղափարներ: Թողնենք այստեղ մի առ մի յիշել միւս առարկաները և մի քանի խօսք էլ մէջ բերենք զբերի ընթերցանութեան և դպրոցական կառավարութեան մասին:

Մայրենի լեզուի աւանդման հետ սերտ կապուած է ընթերցանութեան խնդիրը: Ինչ տեսակ գրքեր տալ՝ ծանր ու լուրջ բովանդակութեամբ, թէ՛ գրքերն էլ մի տեսակ հանգստութեան միջոց համարել. ընտրութիւն անել նոցա մէջ, թէ՛ թոյլ տալ անխտիր կարդալու:

Ընթերցանութիւնն ուղղուած պիտի լինի երկու պահանջներ լրացնելու՝ գիտնական և գեղարուեստական: Առաջինը մի աշխատանք է, երկրորդը բաւականութիւն և հանգիստ: Երկուսին էլ հէնց մանկական հասակից անհրաժեշտ է ընտելանալ. եթէ առաջինը զարգացնում է միտքը, երկրորդը վառում է երեւակայութիւնը և կեանքի իդէալներ տալիս: Մէկի կամ միւսի գերակշռութիւնը անհատական հակումից պիտի յառաջանայ. բայց մէկի կամ միւսի բոլորովին դուրս ձգելը վնասակար է:

Գալով ընտրութեան խնդրին, ինկատի պիտի առնել ընթերցողի հասակը, զարգացման չափը, շրջանը և հակումները: «Քիչ բայց լաւ» սկզբունքը այստեղ էլ անհրաժեշտ է պահել՝ վէր ի վէր ոյ ընթերցումից խոյս տալու համար: Ծրագրից դուրս պիտի ձգել այնպիսի գրքեր, որոնք կեանքի՝ գեռ ընթերցողներին անհասկանալի, կողմերն են նկարագրում, այլ և բարոյապէս հիւանդ և ընկած մարդկանց կեանքի նկարագիրը բովանդակող գրքեր: Ընթերցանութեան նպատակն է առաջնորդել մարդուն գէպի կատարելութիւն, Եթէ կեանքի մէջ կան ստոր բնազդումներ, կան և աղնիւններն ու բարձրները: Ստոր բնաւորութեանց նկարագիրը մատաղ ընթերցողի հոգին կ'սկսեղծի և յուսահատութեան կտանէ, որովհետեւ պատանին կեանքը չի ճանաչում և պատրաստ է իւր կարգացած մի քանի գրքերով դատել բոլոր մարդկանց, Ընդհակառակն բարձր բնաւորութեանց նկարագիրը կ'զարթոնի նորա մէջ ցանկութիւն նըմանել նոցա և կատարելագործուել: Ի դուր չէ, որ ընթերցանութիւնն էլ դասում են վարակիչ հիւանդութեանց կարգը:

Ասածներիցս չպիտի հետեցնել, որ գրքերը պիտ անտես առնեն կեանքը, բոլոր մարդկանց ներկայացնեն մարմնացած հրեշտակներ, այլ թէ պիտի ընտրել գրքեր, որ զրգում են գէպի բարին, ազնիւը, բարձրը և ոչ թէ զարթոննել մարդկային հոգու մէջ ննջող ստոր կրքերը:

Հասուն դատողութիւնը կարող է գնահատել և ընտրել չարը բարուց, այն ինչ պատանին, երբ մի անգամ խորասուզուում է մարդկային ստոր շահերի և բնազդումների աշխարհում, նա ընդ միշտ կորած է ոչ միայն հասարակութեան, այլ և նոյն իսկ իւր անձնական բաղդաւորութեան համար, որովհետեւ

տե նորա հոգին վարակուում է ստոր և զգուելի զգացմունքներով, որոնք սպանում են նորա մէջ ամէն մի բարի և ազնիւ շարժում: Այս ևս չպիտի մոռանալ, որ կեանքը աշխատանք է՝ անխտիր և անվերջ ընթերցանութեան համար ժամանակ չկայ, նա ունի և ուրիշ բաղմամբիւ աշխատանքներ, պարտքեր, որից խոյս տալ չի կարելի:

Ընթերցանութեան խնդրից ոչ պակաս կարևորութիւն ունի և կարգապահութեան հարցը, որից շատ բան է կախուած մանկան ապագայի համար:

Միջնադարեան մանկավարժութիւնը թոյլ էր տալիս երեխայոց հետ վարուել խստօրէն, նոյն իսկ անողորմ կերպով. ԺԸ. դարում դրան փոխարինեց «մարդասէր» ուղղութիւնը. բայց շուտով այս վերջինս էլ կերպարանափոխուեց (խիստ փափկացաւ) մեղկացաւ, իսկ այդ շատ հեռի է «մարդասէր» կոչուելուց: Չափահաս մանկանց այնպէս են պահում և խնամում, որ կարծես դրանք հիւանդ լինեն կամ նոր ծնուած. նոցա զգուշացնում են ամէն մի պատահարից, աղատելով նոցա ամէն տեսակ պատասխանատուութիւնից՝ նոցա փչացնում են: Այն ինչ մանկական հասակի պահպանութիւնը այդպէս պէտք է չլինի:

Մատաղ հասակից պէտք է հաստատել մանկան եռանդն ու կամքը, մի բան, որ այնքան աչքի է զարկում իւր բացակայութեամբ: Ամէն մի յատկութիւն իւր զարգացման և հաստատութեան համար պահանջում է վարժութիւն և գործադրութիւն, այն ինչ մեր արդի դաստիարակութեան մէջ այդ չկայ: Երբ ամէն բոլոր հայրըն ու մայրը ահ ու դողի մէջ «վայ կընկնես», «վայ կմրսես», «վայ կյոգնես», «վայ կվնասուես» ևլն. ևլն. ասելով չեն թոյլ տալիս մանկան ինքնուրոյն մի քայլ անել, գործի յաջողութեամբ բարոյապէս մխիթարուել, անյաջողութեան պատասխանատուութեամբ ճշուել և փորձուել. երբ հարկի կարիք, պարտականութիւն, կարգ և փորձառութիւն, անհրաժեշտութիւն և ուրիշ շատ այս կարգի գաղափարներ դատարկահիշիւն բառեր կլինեն և նոցա ներքին բովանդակութիւնը փորձով ըմբռնելի չի դառնայ, երբ մանուկն իւր պատասխանատուութեամբ չգիտէ մի գործ սկսել և վերջացնել, երբ նրա մէջ կատարած գործերի և յաղթած արգելքների գիտակցութեան չղթան հազար տեղից ընդհատուած է կողմնակի միջամտութեամբ, երբ դեռ ներկայացած դժուարութեան վերայ իւր բոլոր ոյժը գործ չդրած՝ նա օգնութեան ձեռք է տեսնում կարկառուած—կարո՞ղ է մանկան մէջ զօրեղ և տոկուն կամքի կամ բնաւորութեան մասին խօսք լինել: Գիւ-

ղացի մանուկը, թէ և անգիտակցաբար, բայց համարեա՛ այսձանապարհով է զարգանում կարգապահութեան մէջ. ուրեմն որչափ արդիւնաւոր և փրկարար կլինի այդ, եթէ դրան միանայ և գիտակցական առաջնորդութիւնը:

Հետեւաբար անհրաժեշտ է հիմնովին փոփոխել մեր կրթութեան գործի հետ կապուած հանգամանքները՝ քաղաքից տեղափոխել այն դէպի գիւղ, հինգ ժամ պարապմունքը վերածել երեքի և բոլոր մտաւոր կրթութիւնը ճաշից առաջ՝ մինչև կէսօր վերջացնել. փոփոխել դասաւանդութեան եղանակը՝ առաջ քաշելով այն առարկաները, որոնք մեր ապագայ ասպարիզի վերայ վճռական դեր ունին կատարելու. ամենամեծ ուշադրութիւն դարձնել ընթերցանի գրքերի և ընթերցանութեան եղանակի վերայ: Վերջապէս կարգապահութեան այն ճանապարհը ընտրել, որ արդէն դարերէ ի վեր գործադրուել է բնազդաբար գիւղական կեանքում, հարկաւ մտցնելով նրա մէջ գիտակցութեան և ընտրութեան սկզբունքը, թողնելով նորա խոտելի կողմերը, իսկ ընտիրները աւելի առաջ քաշելով և զարգացնելով: Առանց այս հիմնական փոփոխութեանց դժուար թէ կարելի լինի վերջ դնել այս յօդուածի սկզբում շօշափած տրտուծներին:

Ս. Թ.

ՄԱՆՐԱԿԱՐԻՔ.

Հազարեան ծնմարանի հնագոյն հայ գրչագիր Աւետարանը. — Տեղեկանում ենք, որ Մոսկուայի Հազարեան ծնմարանի Մասնագիտական քաթնի Խորհուրդը վճռել է հրատարակել նոյն ծնմարանում պահուող հնագոյն հայ գրչագիր Աւետարանը (887 թուականի)՝ ճշգրտեամբ պահպանելով գրչագրի թէ արտաքին ծելը եւ թէ ուղղագրութիւնը, որ մեծ կարեւորութիւն ունի Աւետարանի քննարկի գիտական ուսումնասիրութեան համար:

Նիկողայ Ա. Կայսեր յիշատակարանը. — Ռուսաց Կայսր Նիկողայ Ա. Պաւլովի ծննդեան յօբելեանը տօնուեցաւ ամբողջ Ռուսիայում յունիսի 28-ին մեծ շքով: Այս յօբելեանի առթիւ «Ռուսիկի Վեստնիկ» հրատարակել է Նիկողայ Ա. Կայսեր ինքնածեղագիր յիշատակարանը: Թիշատակարանը 5 մասից է բաղկացած, երկուսը 1850 թուականից եւ երրորդը 1818 թուականից: Այս յիշատակարանները կարող են համարուել կայսեր խոստովանանքներ, ինչպէս եւ նա կոչում է առաջին մասն (ma confession): Թիշատակարաններու մէջ արտայայտած գաղափարը մի է՝ օրինականութեան սկզբունքի պահպանութիւնը ամբողջ Եւրոպայում: Նիկողայ Կայսեր ծիգն էր ոչ միայն Ռուսիայում, այլ ամբողջ Եւրոպայում պաշտպանել միապետութեան գաղափարը: Նրան մեծ ցաւ են պատճառում

Կարլոս Ժ--ի գահաժողովում, 1848 թուականի շփոթութիւններն յերոպայում, որից նա եզրակացնում է, որ շուտով յեղափոխութիւնը պիտի կործանէ միջին եւ հարաւային Եւրոպայի միապետութիւններն եւ Ռուսիան պիտի ստիպուի ինքն էլ ընդհանուր թշնամին դիմադրել: Հռոմագրիոյ ապստամբութիւնը ծնշելու օգնելով Աւստրիային՝ նա ծառայած է համարում իւր նպատակին եւ մեծ գոհունակութիւն է զգում:

Մարզկային մարմնի ներքին մասերի դիտումն Ռէօնտգէնի ծառագայթներով արդէն իսկ յաջողուած է: Բեռլինի քննիչօսական ընկերութեան մէջ բժիշկ Մաքս Լեւին հիւսնութիւններ ծանաշելու մասին մարմնի ներքին մասերը Ռէօնտգէնի ծառագայթներով լուսաւորելու միջոցները բացատրեց եւ փորձերով եւս ցոյց տուաւ: Այս գիտը պատկանում է Բեռլինի ընդհանուր երկկտրական ընկերութեան, որ պատրաստել է մարմնի ներքը լուսաւորելու Ռէօնտգենեան գործիքը:

Կանանց սուտը. — Խտալացի յայտնի քննիչս եւ բարքերի հետազոտող Լամբրոզոն Նորիս խնդիր է յարուցել, թէ «ինչո՞ւ կանայք ստել են սիրում»: Լամբրոզոյի կարծիքով կանայք աւելի են ստում, քան այդ մարդիկ: Այս կարծիքն ահագին փոթորիկ է հանել եւրոպական Ֆիմենիստներին — կանանց պաշտպանների մէջ: Մի քանի քրագիրներ այս առթիւ հարցումներ են ուղղել կանանց բարքերը ծանաշող հեղինակաւոր անձանց, գրեթէ ամէնքի կարծիքն էլ համաձայնում է Լամբրոզոյի կարծիքի հետ: ամէնքն էլ այն կարծիքի են, որ կանայք ստում են թուղութեան պատճառով: Թոյլ գէնքը սուտն է, այդ հաստատում է ամենուրեք կատարած հետազոտութիւններով:

Виржевая Вѣдомосту քրագիրը հաղորդում է, որ մի քանի հոգեւոր սեմինարիաներում ընդհանուր բժշկական գիտութիւնների դասատուութիւն մտցնելը սրանից երեք տարի առաջ իրեն փորձ ունեցաւ շատ լաւ հետեւանք: Այդ պատճառաւ մտադրութիւն կայ այդ դասատուութիւնը մտցնել առանց բացառութեան բոլոր հոգեւոր սեմինարիաներում: Վիճակային իշխանութեանը առաջարկուած է արդէն հոգ տանել գտնելու դասատուներ, որպէս զի բժշկութեան տարրական առարկաների դասատուութիւնը սկսվի ներկայ ուսումնական տարուայ սկզբից:

Փրանսիական պատգամաւորների ազգային ժողովում պատգամաւոր Բերրի-ի (I. Berry) հարցին ազգային լուսաւորութեան նախարար Բէմբո (Rimbaud) պատասխանեց, թէ, ծննդից է, 1872 թուականի օրէնքը, որ օտարերկրացի ուսանողներին տալիս էր իրաւունք ստանալ Փրանսիայում բժշկապետի դիպլոմ՝ յստա՞յ բերաւ մի քանի զեղծումներ, եւ այժմ նախարարութիւնը մտածում է դրանց առաջն առնելու միջոցներ գտնել: Այս տարի Փրանսիայի բոլոր բժշկական բաժիններում հաշուում են 4034 օտարերկրացի ուսանողներ, այսինքն 42% ընդհանուր թուի: Այդ օտար ուսանողների մեծամասնութիւնը բաղկանում է ռուսներից, բուլղարներից, բուլղարներից եւ յոնիներից: *

* Թուսներ 314, Թուրքեր 150, Եգիպտացի 12, Բուլղարներ 147, Բուլղարներ 188, յայնի 45, ուրբիսն շարունակում է Բէմբո, մեղ մօտ գալիս են սովորելու Կամ քաղաքական կեանքի համար նորատի աղբերը, որպէս

Բոլորովին փակել դրանց առաջ բժշկական քաժանմունքների ղեկները, այդ կը լինէր սխալ, որովհետեւ դրանցից շատերը սովորում են Փրանսիայում միայն նրա համար, որ յետոյ վերադառնան իրանց հայրենիքը: Լաննելոն (Lannelongue) պրօֆեսորի պահանջի համեմատ այդ հարցը մնաց Ազգային ժողովի պատգամաւորների հայեցողութեանը, որ եւ վճռեց հետեւեալ կերպով. «Ցանկանալով միաժամանակ պահպանել Փրանսիացի բժիշկների եւ քարձրագոյն ուսման օգուտները, պատգամաւորների ժողովը հրահրում է կառավարութեան 1) Թոյլ չտալ պրակտիկայով պարապել Փրանսիայում օտարերկրացի բժիշկներին. 2) բժշկութեան դիպլոմ Փրանսիայում պրակտիկայով պարապելու իրաւունքով տրուի միայն այն ուսանողներին, որոնք կը ներկայացնեն միջնակարգ ուսումնարանի՝ գիմնազիայի վկայական (Garde de bachelier), որ պահանջուում է Փրանսիացի ուսանողներից. 3) տալ որքան կարելի է ազատութիւն այն օտարներին, որոնք ցանկանում են ուսումնասիրել Փրանսիայում բժշկութիւնը եւ ստանալ բժշկութեան դիպլոմը միայն պատուի համար, առանց պրակտիկայով պարապելու իրաւունքի (titre de docteur purement honorifique):»

ԱԶԳԱՅԻՆ.

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՂԵՑՈՅՑԸ.

Մի ժամանակ կար, երբ քրիստոնեայ Հայոց առջև պատրաստ էին կորստեան ճանապարհները: Ժողովուրդն անյոյս խաբխում էր խաւարի խորխորատներում: սերունդ սերունդի յաջորդում էին առանց զիտենալու քրիստոնեական կեանքի խորհուրդը: Զորրորդ դարու կէսն էր այդ վտանգաւոր ժամանակը, աւելի քան 1500 տարի սորանից յառաջ: քրիստոնեայ ծնուած և քրիստոնեայ մկրտուած թագաւորներ, նոցա հետ և նախարարներ ու իշխաններ, նոցա հետ և ժողովրդի ստուար բազմութիւնը ախորժելով պահում էին իրենց հեթանոսական բարքերը: քրիստոնեայ անուն կրելով, նոքա ապրում էին քրիստոնեական զաղափարների հակառակ: Հայոց սուրբ հայրապետներն և վարդապետները, նմանապէս և նոցա հետեօլ ժողովուրդը, կարծես, անգոր էին մաքառելու այդ վնասակար երեւոյթի դէմ: որովհետեւ անհաւասար և անհամեմատ ոյժերի կռիւ էր այդ: քրիստոնեական զաղափարի ջատագոյնները չունէին ոչ այն իշխանական դիրքը, ոչ այն զինուորութիւնը և ոչ իսկ այն նիւթական ոյժը, որոնցով

բուլղարները, բուլղարները կամ գիտութեան համար նորատի աղբերը, ինչպէս ռուսները. (nouvellement nées a la vie scientifique, comme la Russie). „La Médecine moderne” 13 յունիս 1896:

օժտուած էին հակառակորդները: Այդ պատճառով չարիք չարիքի յաջորդում էր, կարծես, շատ բնական կերպով և մոլորութիւնն աճում ու զօրանում էր քրիստոնէութեան մշակների ջանքին և ակնկալութեան հակառակ:

Այդ կարելի է տեսնել շատ պատմական փաստերից: Թողնենք այն, որ Հայոց նորահաստ նախարարները, ձանձրանալով, մահադեղ տուին ս. Տրդատին կամ Հայոց թագուհին դրդեց Տարօնի լեռնականներին սպանելու ս. Վրթանէսին և կամ այսպիսի ուրիշ չար գործեր, որ տեղի ունեցան Հայոց քրիստոնէութեան առաջին տարիներում: Մենք գիտենք, որ Տիրան թագաւորը, բրածեծ անել տալով, մեռցնում է ս. Թուսիկին նորա համարձակ յանդիմանութեան համար և խեղդել է տալիս ծերունի Դանիէլին նորա յայտնած արդար բողոքի համար: Արշակ թագաւորը, ձանձրանալով Մեծն Ներսէսի խրատները, անարդար կերպով զրկում է նորան կաթուղիկոսութիւնից և արքունի ստրուկ Չոնակին է դնում կաթուղիկոս. նոյն Արշակը չի խղճահարւում աւազակների և մահապարանների համար բնակութեան քաղաք հաստատելու իւր Արշակաւանը և նոցա ազատութիւններ ու արտօնութիւններ տալու. թէ նա և թէ իւր մերձաւորներն ազատօրէն գործ են դնում անդթութիւններ, որոնք սովորական գործեր են համարում: Փառանձեմի պատճառով Գնէլի անմեղ արիւն թափելը, Ողիմպիադա թագուհուն թոյնով մեռցնելը, սայլապան դիւլացիներին խմբերով կոտորել տալը և այլ այսպիսի չար գործերը Արշակի համար անմեղ բաներ էին: Արշակից պակաս չէր նորա որդին Պապ, որ բացարձակ զինուեցաւ իւր բարեբար Մեծն Ներսիսի դէմ, կարծես միմիայն ձանձրացած լինելով քրիստոնէութիւնից. նա թոյնով սպանեց Մեծն Ներսէսին, փակեց նորա բացած և հաստատած աղքատանոցները, որբանոցները, հիւանդանոցներն և այլ բարեգործական հիմնարկութիւնները, հարածեց գրեթէ ամբողջ քրիստոնէական կրթութիւնը և ասպարէզ տուեց մոլորութեանն և անտարբերութեանը: Վտանգը մեծ էր և առաւել մեծացաւ, քանի որ հարեան Պարսից աէրութիւնը վաղուց հետամուտ էր հաստատելու Հայոց մէջ կրակապաշտութիւն: Դեռ Արշակի ժամանակ Հայոց նախարարներից մէկը Մեհրուժան Արծրունին իւր հոգին ծախեց Պարսից թագաւորին և Հայոց թագաւոր վնեւել խաբուսիկ յոյսը դնեց. նա ուրացաւ քրիստոնէութիւնն և կրակապաշտութիւն ընդունելով, Պարսից զօրքերով եկաւ Հայաստան և բռնու-

թեամբ տարածել ուղեց կրակապաշտութիւնը. կոտորածը, աւերածը, գերութիւնը և խոշտանգանքներն անպակաս եղան նորա շնորհիւ. նա այրել տուեց բոլոր աստուածաշունչ գրքերը և դերի վարեց քահանաներին: Թէպէտ և Աստուծոյ զինուորները Մեծն Ներսիսի առաջնորդութեամբ խորտակեցին այդ ամբարտաւանի գլուխը և ի դերե հանեցին նորա խորհուրդները, սակայն Պապի ապերախութիւնը նորից պատճառ եղաւ վտանգի զօրանալուն, մանաւանդ որ եկեղեցական դասն էլ արդէն նիւթ էր տալիս այդ նոր վտանգին. Մեծն Ներսիսի յաջորդներից մէկը Զաւէն և նորա հետևորդները թողել էին առաքելական աւանդութիւններն և ապրում ու գործում էին ըստ աշխարհի. նոքա սկսեցին փարթամ կեանք վարել, ուրիշ զարդարուն զգեստներով և մուշտակներով, հրամայեցին քահանաներին փոխել իրենց զգեստը և զինուորական ձևով կարճ զգեստ հագնել, «պճոնաւորը» տեղի տրուեց «խոտորկաւոր» հանդերձներին, և նորան համեմատ հոգևորականի համեստ և չափաւոր կենցաղը մարմնական կեանքի հեշտութիւններին, «թողին զկրօն առաքելական և սկսան գնալ ըստ իւրեանց մտաց» ասում է Փաւստոս բոլորի համար, «որկորստութեամբ ազահութեամբ անառակութեամբ կեայր» ասում է Զաւէնի համար:

Եթէ մեծերն, առաջնորդներն, այսպէս էին, ի՞նչ կարելի է մտածել նոցա մօրիկ տրուող ժողովրդի մասին: Վախճանը պարզ էր, Հայի ժամը հասել էր և Պարսիկը կամ Եդեսի կարող էին միանգամայն յափշտակել Հայի ինքնուրոյնութիւնը և այս մանաւանդ այն պատճառով, որ քրիստոնէայ Հայոց կրթութեան գործն էլ շատ վտանգաւոր վիճակի մէջ էր: Եկեղեցու պաշտօնեաները մեծ մասով յոյն և ասորի մարդիկ էին. Աստուածաշունչ ս. Գիրքը յունարէն և ասորերէն էր, այդ երկու լեզուներն ուսանելու համար Հայ մանուկները մեծ դժուարութիւն և ծածկ էին կրում, հեռու ճանապարհներ էին անցնում, երկար ժամանակ էին գործ դնում և օտար ուսուցիչների մօտ էին դեղերում: Այսպիսով կրթութեան և լուսաւորութեան գործը չէր յառաջանում մինչդեռ օտարների, այսինքն յոյների, պարսիկների և ասորիների ազդեցութիւնն օրըստօրէ զօրանում էր և Հայոց բարբի մեծ փոփոխութիւն էր յառաջ բերում, այն է օտարասիրութիւն կամ անտարբերութիւն, երկու շատ վնասակար երեւոյթներ, որոնց առաջն առնելու կարևորութիւնն զգալի էր և ստիպողական:

Ահա այդպիսի ներքին ծանր տագնապի ժամանակ հանդէս է դալիս Դ. դարի վերջերում մի նոր երիտասարդութիւն. այդ երիտասարդութեան պարագլուխներն էին ս. Սահակ Պարթև, Մեծն Շերսիսի որդին, և ս. Մեսրոպ Մաշտոց, Մեծն Շերսիսի աշակերտը։ Սոցա սրտի մէջ եռում էր հայրենիքի վերածրնութեանը նպաստելու տենչը. և այն ժամանակի երբ Զաւէն և իւր հետեւողները, մոլորութեան առաջնորդ եղած, կենցաղաւիրութեան կողմն էին գրաւում առանց այն էլ հեթանոսամիտ Հային, Սահակ և Մեսրոպ թողած իրենց աշխարհային փառքն ու հանգրստութիւնը, որ ունէին առատութեամբ, ելան իրենց աշակերտներով և ընտրեցին առաքելութեան փշալից ասպարէզը. խարազն հագած, բոբիկ, աղքատ և անինչ, անքուն կրօնաւորի կեանք ընդունելով, նոքա ցերեկը շրջում էին ժողովրդի մէջ և տարածում էին կեանքի քարոզութիւնը. Զրիստոսի վարդապետութիւնը, իսկ դիշերն անձնատուր էին լինում աղօթքի և աստուածապաշտութեան. ս. Սահակի հետ էին վաթսուն աշակերտ, որոնք նորանից անբաժան էին և նորա հետ միասին շրջում և քարոզում էին երկրի զանազան կողմերը. ս. Մեսրոպ ևս իւր աշակերտներով անցաւ Գողթան դաւառն և այնտեղ սկսեց իւր վարդապետութիւնը, զինուելով հեթանոսութիւնից մնացած մի աղանդի դէմ, որ բնաջինջ արաւ։ Այսպէս Հայ ժողովրդի մէջ երիտասարդ կրօնաւորների բերանով հնչեց ս. աւետարանի կենդանի ձայնը. այդպիսի քարոզութեան ժամանակ ծանօթացաւ Հայ ժողովուրդն իւր հոգեւոր մշակների իսկական արժանիքին, շատ չքաշեց, որ խոսքով թաղաւորի ազգեցութեամբ ս. Սահակ ընտրուեցաւ Հայոց կաթողիկոս և նորա ընկերի ու աշակերտների առաջ բացուեցաւ աւելի ընդարձակ ասպարէզ դործելու. նոյն համեստ խարազնաղբեստ, բոկոսն, կամաւոր աղքատներն անդուլ եռանդով դործեցին կեանքի քարոզութեան գործը հեշտացնելու. ս. Մեսրոպին և ս. Սահակին ակներև էին, որ այդ գործի դժուարութիւնը Աստուածաշունչ ս. Գրքի հայերէն չլինելու մէջ էր. այդ կամաւոր աղքատների խումբը, ով սկիզբն դրեց Հայոց ազգային դպրոցի, եթէ ոչ նոյն խումբը, ով տուեց մեզ ազգային ճոխ դրականութիւն, եթէ ոչ նոյն այն խումբը։

Մի ժամանակ կար երբ Հայոց ազգի առաջ պատրաստ էին կորստեան ճանապարհները։ Անցաւ այդ ժամանակը։ Սուրբ Հայրերի շնորհիւ Հայ ազգը գտաւ իւր փրկութեան ու-

ղին։ Այդ է կեանքի մեծ գիրքը՝ ս. Աւետարանը, որ նոցա աշխատութեամբ հայերէն թարգմանուեցաւ և ամէնին հասկանալի ամէնին մատչելի մի գանձ եղաւ։

Դարեր անցան. կեանքի դառն պայմանները շատ անգամ տեսակ տեսակ կորստական ճանապարհներ պատրաստեցին. բայց Հայի կեանքը չվտանգուեցաւ. ամէն անգամ հանդէս եկան ս. Հայրերի շաւիղներին հետևող կամաւոր աղքատներ, որոնք ժողովրդին մխիթարելու հոգեւոր առաքելութիւնն ստանձնելով, փարատեցին երկիւղը և պահպանեցին իրենց հասած սուրբ աւանդը։

Արդի ժամանակիս մէջ Հայ ժողովրդի համար դարձեալ և միշտ պատրաստ են, և կլինին, նոյն կորստեան ճանապարհները։ Սակայն ով է, որ պիտի մաքառի, ով է, որ պիտի ազատէ Հայ ժողովրդին մոլորութեան վերահաս վտանգից։ Մեր ս. Հայրերի վսեմ օրինակին հետևելու ընդունակ և պատրաստակամ մարդիկ, որոնք կը յօժարեն նոյն օրինակով ցոյց տալ ժողովրդին փրկութեան ուղիղ ճանապարհը, որոնք յանձն կառնեն նոյն կամաւոր առաքելութիւնը՝ մանելու ժողովրդի մէջ և տարածելու կեանքի ուղեցոյց ս. Աւետարանը։ Մոլորութիւններով հարուստ այս ծանր ժամանակիս մէջ, երբ զանազան անձնաւոր ինքնակոչ ուղեցոյցներ մոլորեցնում են ժողովրդին, ս. Աւետարանի քարոզութեան ձայնը անլռելի պէտք է հնչէ ժողովրդի ականջում. այնտեղ, այն քարոզութեան մէջ, է մեր փրկութեան տւեալը, այնտեղ միայն մենք կարող ենք ուսանել սիրոյ և եղբայրութեան վարդապետութիւնը։ Հայոց ազգի բազմաբար սերունդները դարեր շարունակ դառն ու թըռուաւ հանգամանքների մէջ անվտանգ ելան այդ յաւիտենական ուղեցոյցի առաջնորդութեան տակ։ Ծառ դարեր շատ ու շատ նեղութիւնների համբերեցին նոքա միմիայն այն պատճառով, որ վարժուած էին օրհնել անիծիչներին, սիրել թշնամիներին և բարի անել ատելիներին, առաքելութիւններ, որոնք այնքան հեռու են այսօր մեր կեանքից։ Զնայելով տարօրինակ պատմական բաղդին, որ անխափան է եղել միշտ Հայ քրիստոնէի չարքաշ վիճակից, նոքա, մեր նախնիք, արժանապէս պարծենում էին մարդկութեան Փրկչի անունով, զի ուսան իրենց վարդապետներից և տեսան թէ ո՞ր է տանում Մեծ վարդապետի յաւիտենական խօսքը, թէ Շո և մ ճանապարհ և ճշմարտութիւն և կեանք։ Ահա մեր փրկութեան, մեր կեանքի իսկական ուղեցոյցը. դը-

նա՛նք նորա յետեից, և ոչ մի կորստական անդունդ չպիտի կարողանայ յափշտակել մեզ իւր ծոցը:

Կ. Կ.

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ.

Յուլիսի 22-ին Նորին Կայսերական Մեծութեան Մայր Թագունի Կայսրուհոյ անուանակոչութիւն տօնի առթիւ Ազգիս Վեհափառ Հայրապետն ուղղեց հետեւեալ շնորհատրութեան հեռագիրը՝

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ

ԹԱԳՈՒՀԻՈՅ ԿԱՅՐՈՒՀԻՈՅ ՄԱՐԻԱՅ ՖԵՕԴՈՐՈՎՆԱՅ.

Համակեալ ի զգացումն անյղլի անձնուիրութեան՝ բարդ անձին համարիմ մատուցանել զիմ և զհօտին իմոյ շնորհաւորութիւնս յայս հանգիսաւոր օր Անուանակոչութեան Ձերդ Կայսերական Մեծութեան: Վերառաքեմ ջերմագին աղօթս առ Բարեգութն Աստուած ի պարգեւել Ձեզ, Ամենաբարեպաշտ Թագուհի, կատարեալ երջանկութիւն և քաջառողջութիւն ի բազում և ի բազում ամս:

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ.

Այս շնորհատրութեան ստացուեցաւ Նորին Մեծութիւնից հետեւեալ պատասխանը.

ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Տ. ՄԿՐՏՁԻ.

Խնդրեմ ի Ձերդ Երանութենէ ընդունել զհաւաստիս անկեղծ երախտագիտութեան իմոյ և յայտնել հօտին Ձերոյ զշնորհակալիս իմ վասն աղօթիցն, շնորհաւորութեանց և բարեմաղթութեանց, ընդ որս զբաժեալ եմ ի խոր:

ՄԱՐԻԱ.

Նորին Սրբութիւն Վեհափառ Հայրապետը կարեւոր գործերի պատճառաւ չկարողանալով շարունակ Բիւրական ամարանոցում մնալ, յունիս 17-ից ի վեր ստիպուած է եղել մի քանի անգամ Մայր Աթոռ իջնել և վերադառնալ:

— Յունիս 25-ին ս. Պատարագից յետոյ Մայր տաճարում կատարուեցաւ հանդիսաւոր հոգեհանգիստ ի յիշատակ Մեծազօր Նիկողայ Ա. Կայսեր ծննդեան հարիւրամեակի: Պատարագիչն էր Գեր. Արիստակէս եպիսկոպոս Գաւթեան. իսկ հոգեհանգստից առաջ օրուայ հանդիսի առթիւ խօսեց Գեր. Սուքիաս Արքեպիսկոպոս: Համառօտակի յիշելով հանգուցեալ Կայսերի իբրեւ նոր ժամանակի մի ամենանշանաւոր գահակալի՝ բազմաբովանդակ կենաց գլխաւոր դէպքերը, Սրբազանը կանգ առաւ մասնաւորապէս Նորայ իբրեւ Կովկասի տիրապետողի գործունէութեան վերայ. յառաջ բերաւ մի քանի տեղեկութիւններ Նորա մեր երկրում կատարած ճանապարհորդութիւնից, համեմատեց Կարապետ արքեպիսկոպոսի և Յովհաննէս Կաթողիկոսի հետ ունեցած տեսակցութիւնները: Ապա այս համեմատութեան հետ կապելով նաև այն տպաւորութիւնը, որ ս. Էջմիածնի Սինոդի և Միաբանութեան անմիութար վիճակը պէտք է թողնէր իմաստուն Կայսեր վերայ՝ Գեր. Քարոզիչն ազգու խօսքերով յորդորեց լինել այնպէս քաջարթուն և միաբան աջակից ս. Էջմիածնի Վեհ. Աթոռակալի, որ եթէ Տեառն յաջողութեամբ Նիկողայ Ա.-ի արժանաւոր ժառանգ և անուանակից մեր այժմեան Օգոստոսփառ Կայսրը նոյնպիսի ճանապարհորդութիւն յանձն առնէ մի օր, ամէնքիս մէջ դէպի Իւր Գահն ունեցած հաւատարիմ զգացմանց հետ մէկ տեղ կատարեալ անձնուիրութիւն գտնէ դէպի մայրենի ս. Եկեղեցին և հայրենական ս. աւանդները, պատկառանք ազգող միաբանութիւն և գործունէութիւն: — Հոգեհանգստից յետոյ մաղթանք կատարուեցաւ ներկայ Կայսեր կենաց համար:

— Յուլիս 2-ին գիշերը Մայր Աթոռ ժամանեց Թագադրութեան հանդիսի համար իբրեւ Կաթողիկոսական պատգամաւոր Մոսկուա և Ս. Պետերբուրգ գնացած Սինոդի անդամ Գեր. Երեմիա արքեպիսկոպոսը, ուղեկցութեամբ Երեանի թեմ: Տեսուչ Արժ. Մեսրոպ վարդապետի:

— Վերջին երկու շաբաթուայ ընթացքում Մայր Աթոռը հիւրընկալել է Գեր. Յովհաննէս եպիսկոպոս Յարութիւնեանին, որ Սեանից գալով շուտով Տաթևի վանքը պիտ ուղևորուի իբրեւ միաբան. Արժ. Յովհաննէս վարդապետ Բաղունուն, որ հոգեւոր հովիւ էր Պարսկաստանի Ղարաբաղ գաւառ-

նում, և Արթ. Արսէն վարդ. Վեհապետն, որ առաջնորդական փոխանորդ էր Պարսկաստանի Սալմաստ վիճակի:

— Ստացուեցաւ նոր նախնական թարգմանութիւններ աղա Վարապետօղլեանի ընծայած արձաթի մեծագին ս. Միւռնի կաթսան, որ մի քանի օր դըրուած էր ի ցոյց Մայր տաճարում և այժմ պահուում է թանգարանում: Նորին Վեհափառութիւնը իւր սրբատառ Նոնգակով օրհնեց այդ գեղեցիկ թարգմանութիւնը:

Գ. ՃԵՄԱՐԱՆ.

Ճեմարանի տեսուչ Մեծ. պ. Կոստանեան ապաքինած լինելով Վիեննայում մտադիր է մի քանի շաբաթ անցնել Աթաթուրքում կազմուրուելու համար և ապա շտապել օգոստոսի վերջերին իւր պաշտօնավայրը, որպէս զի անձամբ վերահսկէ ընդունելութեան քննութիւններին: — Յանկալի է, որ Ճեմարանի բարեկամները, մանաւանդ թէ նորա խնամքը վայելած անձինք, աշխատեն ամեն կերպ առաջնակարգ ընդունակութեան տէր, բարեբարոյ, ուշիմ և ձայնեղ աշակերտներ ուղարկելու առաջնակարգ ուսումնական տարուայ համար. արդէն մի որեւէ ուսումնավայրում ապաստանարան ունեցողներն, ի նկատի առնելով այն մեծ կարիքը, որ բազմաթիւ պատանիների կստիպէ Ճեմարան դիմելու, չչարժին իրենց տեղերից. հրատարակուած կանոններին անհամապատասխան, հասակն անցած, ընդունակութիւնից զուրկ և անպատրաստ պատանիներ զուր տեղը ճանապարհի ներդուրութիւնները յանձն չառնեն: Ճեմարանի վարչութիւնը ստիպուած պէտք է լինի խիստ ընտրութիւն անել:

— Այս ամսուայ արձակուրդին Ճեմարանի գրեթէ բոլոր սաներն աղատութիւն ստացան իրենց ճնշող կամ բարեկամների մօտ գնալու, այնպէս որ միայն շուրջ 30 հոգի մնացին՝ հեռաբնակներից: Սոցանից 4 հոգի ժամանակաւորապէս Խճկօնից վանքն (Բէշքիլիսէ) ուղարկուեցան, 3 հոգի Սեան իսկ 5 հոգի տեղերն Բիւրական ամարանոցում են այժմ կազմուրուելու համար: — Ամսոյ 23-ին Տեսչի օգն. Վարապետ վարդապետի առաջնորդութեամբ այստեղ մնացածներն եռօրեայ ճանապարհորդութիւն արին, կէս ոտքով կէս կառքով, դէպի Աշտարակ ու Բիւ-

րական, այցելելով շրջակայ նշանաւոր վանքերը՝ Մոզնի, Յովհաննավանք, Սաղմոսավանք, և Լազրուվանք ու Փարպի գիւղերը:

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ.

Մայր Աթոռիս տպարանից լոյս տեսան Ա. Հինգ արտատպութիւններ «Արարատից»:

1. Համամ Արեւիցի, Թ. դարու արքայազն բանաստեղծ. 2. Յոհան Օձնեցու ճանն ընդդէմ երկաթնակաց. 3. Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան. 4. Երուսաղէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի թուղթն առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս. 5. Ա. և Բ. Մնացորդաց գրքերի նորագիւտ հայ թարգմանութիւնը:

Բ. Առակք Քոիլովի, թարգմ. Գաբրիէլ արքեպիսկ. Այվազեանի. հեղինակի և թարգմանչի կենսագրութիւններով. Բ. տպագրութիւն:

Մամուլի տակ են և շուտով լոյս կը տեսնեն

1. Առաքել Գաւրիթեցի. Գ. տպագրութիւն.

2. Պարզ Բարոյներ Գ. տետրակ. Էմ. քահ. Նազարեանցի.

3. Սրբնական — Բարոյական Խորհրդածութիւնք. Ա. հատ. թարգմ. Գ. եպ. Աղափիրեանցի.

4. Գութան. աշխատ. Ս. Հայկունեայ.

5. Սրբազան պատմութիւն ընդարձակ. Ամբրոսիոս Գալֆայեանի:

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք

Վանում եւ շրջակայքում տեղի ունեցած սարսափելի կողտորածների մասին մինչեւ այժմ ճշգրիտ պաշտօնական տեղեկութիւններ չստացուեցան: Ուստի զանց առնելով իւրոյ հասած զանազան զարհուրեցուցիչ պատմութիւններ՝ մէջ կընդունենք այստեղ միայն հետեւեալ աղեխարշ նկարագիրը մի պաշտօնական գրութիւնից:

Աշուն, ձմեռ, նոյնպէս և պայծառ գեղեցիկ գարուն՝ մառախլապատ սև սև ամպեր քողարկելով Վասպուրականի զուարթ հորիզոնը, կայծակներով ահարեկելով դայն, վերջապէս յունիս 3-ին սոսկալի պայթիւնով սկսեց երկրային հրոյ կարկուտներ սրոյ խուլ մունջ հարուածներով կործանել չքնադագեղ Վան իւր բոլոր գաւառներով. ո՛հ, մանաւանդ երբ

վանցին անձնապաշտպանութեան աստուածադիր օրինօք կամէր ապրիլ:

Աւաղ, դժուար է Ձեզ գուժել հայրենեաց անլսելի բօթը, բայց թէ մենք լռենք ալ, կապուտակ անբիծ՝ երկնից երեսը շօշափելի խաւարաւ ծածկող թանձր մուխը՝ բարձրացած քստմնելի վայնասուններով, խուժանի գազանային աղաղակներու, վիրաւորելոց մռնչիւններու, թնդանօթներու գոռումներու և սարսափահարներու ճիչերու հետ, արդէն եկած են վրդովել Ձեզ զգացումը և բնագրը՝ Ախ, երբ ամէն աչք խաւար և ամէն սիրտ մեռած է, ո՞վ պիտի կարենայ գրիչ շարժելով նկարագրել դժօխային անցքերը, որ անցին. եթէ գիտցած լինէինք նման պատմութիւն մ'անցելոյն մէջ, գոհ կը լինէինք կրկնելով զայն, բայց երբ բոլոր դարուց դէպքերու գումարը չբաւականանար այս միայն մէկ աղէտը ներկայացնել... Հապա... այս լայնատարած դաշտի երկնային պատկերը, այս դրախտը՝ որ մէկ շաբաթուան մէջ հազարամեայ աւերակաց հանդերձը հագաւ:

Ո՛հ, հազար ո՛հ, գիշակեր անգղեր ու արծիւներ երամովին, գազաններ վճճմակով գիմեցին լափել դաշտերու, լեռներու և ձորերու ու գիւղերու մէջ փռուած անմեղ դիակներ. իցի՛ւ թէ բոլոր աշխարհիս բուերն ալ՝ հրաշալի հրամանաւ մը խըմբուէին տիրելու աւերակաց և վայելելու այս անօրինակ աւերը, Չտեսնողը՝ չէ՛, չէ՛, բնաւ չկրնար հաւատալ թէ մարդկային կամ նոյն իսկ սաղայէլեան դասեր կրնան այսպէս մոխրակոյտ մը դարձնել դարաւոր դրախտանման վայրեր. գրչի գործ չէ՛ գրել, նոյն իսկ տեսնող աչքն ալ չկրնար հաւատալ, թէ իր տեսածն իրականութիւն է, եթէ հորիզոն ունենար լուսանկարի քարտի յատկութիւն և կամ հայելի մը դառնար, որ եթերային բարձրութեան մէջ ցոլացնէր այս զարհուրելի պատկերը, յայնժամ միայն «եթէ կրնայինք աչքերնուս հաւատալ» պիտի կրնայինք գաղափար մը կազմել մարդկային գազանութեան դիւական մոլեռանդութեան վրայ, ընդ որ երկինքն իսկ սոսկալով հաղիւ կրնայ նայել՝ զըզալ ով ի գործս ձեռաց իւրոց: ...

... Գնանք նորաչէն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ դուռը, ակնարկ մը դարձնելով Մեծ Քէնտիրչի ցամբած աղբիւրի մօտէն այս երկու փողոցներու մէջ մինչև Ավոյի դար հոծ գիւղուած մերկ, օրերով անսուղ պառկած՝ դեղնած թալկացած որմեր, այրիներ, որդեկորոյս ծնողքներ. խելառ ու մոլար, երերացող, չոր ու ցամաք աչօք ողբացող գիւղացի և քաղաքացի Հայ ժողովրդեան սուգն ու աղմուկը նկատելով և պահ մը դիտելով հաց ու

ճաշ բաշխող երեք փուռերու հրապարակներ խռնուած աղետարշ տեսարանն՝ մտնենք Ամերիկեան հիւանդանոցներ, այցելելու վայրագ բարբարոսութեան քստմնելի նմոյշներ, վիրաւորեալ մանկիկներ, ծերեր, ու երիտասարդներ, այր և կին, անօթութեան և անպատսպարութեան դառն վիճակաւ զանազան ճարակող հիւանդութեամբ տանջուող բազմութիւնն: Ո՞վ կարէ ժուժել այս տեսարանին և լսել նոցա սրտաշարժ հեծեծանքն ու հառաչք:

Փութանք Ս. մենաստաններ. ո՛ւր են այն վարդապետք և մշակաց խումբ, ո՛ւր այն Ս. սպասք և անթիւ հարստութիւն. ո՛հ, դեռ կը միսան ...:

Տեսնենք գիւղերն ալ. ո՛ւր են այն աշխատասէր մշակներ և նոցա օգնական հիւրասէր մամիկներ ու պապիկներ, դաշտի արդ ու զարդ հարս ու աղջիկուք. ո՛ւր են խաշանց հօտեր ու հովիւներ և դուռաց նախիրներ. ո՛ւր նոցա խաղաղ ընտանեկան յարկն և պարզ խրճիթներ. ո՛ւր գոնէ նոցա երկրագործական գործիքներ, և ո՛հ, ո՛ւր նոցա նահապետական հարստութիւն՝ զոր դարերէ ի վեր հարստահարող ձեռք դեռ չէր կրցած խսպառ աղօտացնել:

Չ'զարհուրի՛ք, ո՞վ են այս ուռած հարիւրաւոր կարմիր դիակներ իւրաքանչիւր գիւղ. եղի՛ւ աշացըս, դարերով քրտնաթոր տքնութեամբ Ղուրանի ժողովրդին հաց մատակարարող հաւատարիմ հպատակ անդորրասէր Հայ մշակներ են. վաստակաբեկ յոգնած՝ յաւիտեանս հանգստանալու կը քնանան:

Ի՞նչ անբաղդութիւն, ողջ ողջ թաղուածներէն ի զատ մեռածներ թաղուելու բարիքն ալ չեն վայելել: Տիրասէր շուններն ալ օրինակ առնելով տիրող ապերախտութիւնից՝ կը կրծեն իրենց տէրերու մարմիններ:

Եթէ կարելի է, աներևութաբար անցնինք մէկ մը քիւրտ գիւղեր ալ... Ի՞նչ բազմամարդ են. մի զարմանայք, անոնց մեծ մասը Հայ գեղանի երիտասարդներ, օրիորդներ ու հարսներ են, որ ի սէր իրենց ծաղիկ կենաց, կամաւ և կամ բարբարոսի կիբքը յագեցնելու՝ բռնի տարուած են նոր կրօնի հետ նոր... կեանք մը սկսելու. շատ քահանայք ալ կան սոցա մէջ. բոլոր ասոնք իրենց դիմաց տխրութենէն կը ճանչցուն խաժամուժ գիշակեր գազաններին:

Ո՞վ են դաշտերու մէջ այս բազմութիւն, որք յափշտակողներու քան երկրագործի կը նմանին. ախ, սոքա այն բարբարոսներ են, որք Հայ գիւղացու արիւնէն և ինչքէն չյաղեցած՝ նոցա արդար քրտանց անտէր արդիւնքներ, խոտեր ու տհաս ցորեան:

ներ անխնայ կը հնձեն, կը տանեն բնաւին կտրելու մնացեալ որբոց և այրեաց վերջին և միակ ապաւենն:

Հարեանցի ակնարկ մը նետելով այս լուռ ու տխուր բլուրներու և ծաղկաւետ լեռանց վրայէն, ամէն արտի մէջ մեզ պատահած ցանուցիւր նշխարներու վրայ հոգեհանգիստ մը կարգաւորելու գաղտնաբեր լալու 15—20 հազար նահատակաց ու նոցա կրկինէն աւելի կրօնափոխելոց վրայ, միմիարեւելու սգաւորներ ու մանաւանդ բռնաբարուելով գաղանական կիրքերէ խածատուած մատղաշ հարս ու աղջկանց բազմութիւնն, որոց գիմաց վրայ կը փայլի գեո խորշումեալ ամօթախառն պարկեշտութիւն մը և արդար զայրոյթ մը իրենց պատիւն ու կուսութիւնը յափշտակող ոճրագործաց գէմ՝ նոր և անմիջական դարման մը խորհելու այս սովատանջ մնացելոց:

Հարցնեմք, այս իրաւամբ յուսահատ և իր վերքն միայն ինքն հասկցող ժողովուրդ ինչ կը խորհի, ի՞նչ է իր յոյսը, նա գիտէ, որ այլ ևս մարդասիրական նպատակներ չեն կարող բուժել իր անդարմանելի վերքը. նա գիտէ փորձառութեամբ, որ հրատարակեալ և խոստացեալ կեղծ ապահովութիւններ չեն զսպեր կատարած իսլամ ժողովուրդը, և ուստի ինքն չէ կարող բնաւ ալ տէր լինել իր հոգեպահիկին, նորա յոյսը միայն զինքն հարուածող արիւննոտ Ղուրանի շուքն է, զոր պաշտելու միակ պայմանաւ մերկ, իսպառ մերկ կրնայ հայն դառնալ իւր քարուքանդ ամայի տունն.....

ՎԱՆԵՐԱԳՐԵՐ

1895 աղէտալի տարին անցաւ ըսյց այդ աղէտների սոսկալի հետեւանքները դեռ շարունակուում են: Այդ սեւ տարին պէտք է գոնէ մի սեւ յիշատակարան եւս ունենայ. ահա այդ սեւ յիշատակարանի նիւթերն են, որ „Արարատը“ պարտատու է հրատարակել իբրեւ ընթան հայաստանեայց եկեղեցու, որպէս զի գոնէ պատմութեան մէջ անմահանաւ այն նահատակները, որ իրենց արիւնը չխրնայեցին քրիստոսի անուան համար: Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

Փ.

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՂԸՆԻ ԳԱՆՈՒԿԻՆ

Աղընի գաւառակը կը վերաբերի Անիայ կառավարութեան շրջանակին, իսկ աղգ. վիճակաւ

Արարկերի առաջնորդարանի, Այս գաւառակին մէջ կը գտնուին 13 հայ գիւղեր որոնք են.

	բնակիչ	Հայք.	Տուն.
Աղըն կամ Բ. Հ. Վաղաւեր.	500	" "	80
Վաղշէն	250	" "	65
Վանք	45	" "	40
Քուշնայ	70	" "	70
Կոան	35	" "	28
Հացկընէ	50	" "	20
Ենէկիք	55	" "	50
Խոռոջ	52	" "	20
Մաշկեւո	420	" "	440
Սաղմուայ	50	" "	30
Ընջուի	200	" "	420
Դն, կամ Բ. Հ. Ժագ	400	" "	400
Հաւալվար	—	" "	40

Հայ տուն

773

Արարկերի առաջնորդարանի կը վերաբերին նաև Հէփիկ և Ամպարկայ գիւղերն, որք նոյնպէս Արարկերի կառավարութեան շրջանակին կը պատկանին, Այս գիւղերէն իւրաքանչիւրին վրայ պիտի խօսենք:

Աղընայ գաւառակին մէջ իրեն բարբարոսութեամբ հանրաձայնութ թուրք գիւղերէն փուլ կուտած գիւղերի կատաղի բնակիչք՝ առաջնորդ ունենալով իրենց Էմին Էֆեն. Իպրահիմ 2աւուշն և Հօմէր Էֆեն, զինեալ կուգան կըմիանան արդէն Աղըն (կեղրոն այն գաւառակին) հասած Սարաճուգի հօի. Մէհմէտ արիւնարբու և գաղանաբարոյ անօրէնին, և Մատիւրկէցի Իսմայէլ և Ապտիւլհամիտ անուն չարագործներուն, որք նոյնպէս իրենց մարդերով զինեալ և պատրաստ կըկազմեն հրոսակներ մը և կըսկսեն իրենց գաղանային գործն ի գլուխ հանել, որ իրենց նուիրական բաժին կը համարէին և որով կըկարծէին պաշտօն մատուցանել իրենց գնտապետին և վեհապետին:

Ասոնք են ահա, որ սուր ի մի ձեռք և հուր ի միւսումն յարձակեցան նախ Աղընի վրայ, խորտակեցին բոլոր հայոց տան դռներն, աւարի տուին բոլոր կարասիք, ուտելիք և հանդերձեղէնք, սպանեցին ի փախուստ եզող ահարեկ անմեղներին, կրակի տուին մասնաւորաց գեղեցկաշէն տուններն և յետոյ անհովիւ, անտէր, ցանուցիւր, այգիներու մացառներու տակ պահուելու կամ պատերու և ցանկապատերու ետև թաքչող կիներու, հարսներու և մանուկներու վրայ յարձակեցան, կոտորեցին, պղծեցին, առեւանդեցին և վերջապէս բռնի թրքացուցին զամենն, մեծէն մինչև փոքրը թլփատեցին, եկեղեցի, ժողովարան, քանդեցին և սրբապղծեցին, Ռստիկանութիւնն և ոստիկան զինուորք ոչ թէ միայն ո՛ր և է պաշտպանութիւն ընելու փոքրիկ ճիգ մը

չրրին, այլ և գործակից գտնուեցան այս չարագործաց, Խուժը ստուարացաւ հոս այս առաջին յաղթութեամբ, յորում ութսուն տուն խեղճ հայերն բնաջինջ կորսնցուցին և սրէ անցուցին աւելի քան 30 հոգի, նոյնչափ ալ վիրաւոր՝ մէկ չորրորդն բուժելի։ Աղնի շրջակայ թուրք գիւղերէն հոս հասան բաղմունութեամբ, բայց ոչ թէ կացինով, դանակով զինուած, այլ մարթինի հրազենով և վէնչէսթրով, ասոնք պահեստի զինուորներն են թուրք և քիւրդ հագուստով՝ հրահանգ առած են միանալ հճի. Մէհէմէտի հրոսխմբին, և ահա 1500—2000 կատաղի խուժը կանցնի դէպի առաջ, Վաղշէն, Վաղշէնցի Խամայիլ էֆ. իր մարդերով միացաւ, և սկսան աւարի տալ ամէն ինչ, կահարասիք, ուտելիք մինչև շնչին աւելն ու ունելին. խորտակեցին հայոց տան դռներն և քանդեցին առաստաղներն, հիմերն ալ բացին շատ մը տուններու՝ ուր կը կարծէին գանձեր թաղուած, Եկեղեցին քանդեցին բոլորովին և դպրոցն այրեցին։ Ահաբեկ ժողովուրդն ցրուած այգիներու որթատընկոց մէջ և բլրակներու ձորամէջերն սարսափահար եղած՝ կսպասէր ճգնաժամին անցնելուն։

Խամայիլ էֆ. ձի հեծած այս ու այն կողմ կարշաւէ և ժողովուրդն կը հրաւիրէ իրեն տուններն, սպառնալով որ եթէ չգան՝ կրակի պիտի տան բնակարանք, իսկ եթէ հնազանդեն ու գան՝ խաղաղութեան միջնորդն ինք պիտի ըլլայ և անվնաս պահպանէ զամենք։ Միամիտ ժողովուրդն, ոչ թէ բոլորովին համոզուելով Խամայիլ էֆէնդիին, այլ չարերուն բարկութեան տեղի չը տալու համար, յաւամայս կը համակերպի և յիշեալ կատաղի անօրէնին առաջնորդութեամբ կը հաւաքուին մղկիթին հրապարակը, հոս խմբապետներն հաւաքուած կըսպասեն և կառաջարկեն ժողովրդին ընդունել իսլամութիւնը՝ հակառակ պարագային սպանելու ըսպառնալիք կընեն. անմիջապէս բոլոր բաղմունքիւնը մղկիթը կը լեցնեն կանայք և մանկաւորք, հարսունք և պառաններն։ Իսկ երիկ մարդիկ, թուով 37, հրապարակին վերայ սէլավէթ կուտան և մահմեդականութիւնը կընդունին։ Թշուառները կը կարծեն, թէ այգու կարող պիտի ըլլան իրենց ողորմելի ընտանեաց և անտէրունջ մանկանց ողբն ու կոծն դադրեցնելու։ Բայց չարեաց և անօրինութեանց աւելին գեռ նոր կսկսի. Յիշեալ հճի. Մէհէմէտ և Խամայիլ էֆ. երկու հարիւր աւելի զինեալ մարդերով ճամբայ կընեն դէպի Աղըն, միասին առնելով նաև այն (37) կրօնափոխը՝ որպէս թէ հոն պաշտօնապէս թլիփատրելու կը տանին։ Այս պատրուակին տակ հաղիւ գիւղէն դուրս կընեն ընդարձակ ճամբուն մէջ, ճիշդ դէմ առ դէմ յուսակտուր աղաղակող կանանց, մանկանց, հարսանց և պառաւանց՝ հրացանի

կը բռնեն, և իւրաքանչիւրին տանեակներով գնդակի հարուածներ տալէ յետոյ, դանակներով կը յօշոտեն արեան մէջ թաւալող դիակներն։

Ապա Գուշնայ գիւղի վրայ յարձակեցաւ հրոսախումբն և անմիջապէս բերդ մը պաշարելու պէս պաշարեց գիւղն և կրակ տուաւ առաջին տուն, որմէ բռնկեցան նաև շուրջերն. քանդեց եկեղեցին, կողոպտեց ամէն ինչ և սպաննեց 6 մարդ գիւղին մէջ, իսկ քահանան կտտամահ ըրաւ գիւղէն դուրս ձորակի մը մէջ, ուր ապաստանած էր խեղճ՝ փրկելու զանձն անգութներու ձիրանէն։

Վանք, Վոանի, Հացկընէ, Խուռը և Էհնեկիք գիւղերու վրայ կը յարձակի հրոսախումբն և աւարի կուտայ բոլոր Հայոց տուններն. այս աւարառութիւնը իրարու ետեւէ ութը օր կը տևէ. ապա վերջին անգամն ըլլալով՝ բռնի կը թլիփատեն բոլոր ժողովուրդն և կիսլամացնեն։ Անմիջապէս կսպանեն զանոնք, որոնք հաստատուն կամք կը յայտնեն չը թողուլ քրիստոնէութիւնը. ինչպէս պ. Մարտիրոս Թուլումպաճեան, որ չընդունեց մահմեդականութիւնը՝ հարիւրներով յարձակեցան վրան և ամեն կողմէ մինչ կը վիրաւորէին, սա բաղուկները վերցուցած կաղօթէր. վերջապէս կացիններու հարուածներով ջախջախեցին բաղուկներն և մարմինը պատառ պատառ յօշոտելով շուններու կերակուր ըրին, Էհնեկիք մահմեդականութիւնը բռնի կերպով ընդունած են, և թուրք հոճաներ, ռամիկ և անոպայ կատաղածներ կը գործեն անլուր չարիք ընդդէմ քրիստոնէութեան. կը թելադրեն շրջակայ գիւղերը բռնակող թուրք երիտասարդներն գալ և կնուժեան առնել հարսներ և մանկամարդ կիներ, որոց երիկներն յօտարութեան կը գտնուին ի Պոլիս և յայլուր. կը վճռեն այս չարանեղ վատթարներն, թէ «թրքացեալ կանայք չէրով ալ հայ երիկ չեն կըրնար ունենալ, անոնցմէ ելած են և իսլամի մը կնիկ պէտք է ըլլան»։ Այս չարիքէն ազատելու համար մի քանիներ իրենց ընտանիք կեդրոն (ի Նարբերդ) փոխադրել տալու ամէն միջոց ձեռք առած են, իսկ մնացեալք՝ թշուառ, աղքատիկ, խեղճ տառապեալներն ինչ պիտի ըլլան, արդէն սովալլուկ, սառի սառնամանիքի և սարսուռի տակ, այս չարիքն ալ աւելի անտանելի՝ մահ աւելի կընտրեն քան այս կեանք, եթէ ինքնասպանութեան սոսկումը իրենց խղճին վրայ չը ծանրանար և միւս կողմէն ազատումի յոյսը չը գար մերթ ընդ մերթ «համբերութիւն» փսփսալ անոնց ականջին։

Անցնենք Մաշկերտ, նոյն հրոսախումբն է ամեն տեղ և նոյն հրոսապետներն, հճի. Մէհէմէտ անմիջապէս պաշարել կուտայ և չորս կողմէն կը

բունկերներն գիւղը:—Աղայեցի, Ճանճիկեանց, Աւա-
գեանց խոշոր ապարանքներն և 20-ի չափ տուններ
մեկէն կը բռնկին, բոցերու և ծուխերու ալիքներն
երկնքի ամպերն կը հասնին՝ բնակիչք մեծաւ մա-
սամբ կին և մանուկ, ծեր և պառաւ արդէն դուռ,
երդիք բաց թողլով փախած են, երիտասարդ և է-
րիկ մարդիկ պանդուխտ են՝ աշխարհի որ կողմն որ
կուղես կրնաս գտնել Մաշկերտցի մը: Ամերիկայի
մէջ նոյն իսկ ամենէն մեծ ամպիօսին վրայ պիտի
տեսնէք Մր. Մանկասար Մանկասարեան ամենէն
պանջերի և ճարտասան քարոզիչ, որ հազարաւոր
եանդիներու հիացումը գրաւած է. այս և ասոր նը-
ման նշանաւոր անձերու բնադիւղն իւր աւերումնե-
րով իւր ծնած զաւակներուն պէս մեծ է:

Չորս հինգ օր իրարու ետեւ կարշաւեն խումբ
խումբ հրոսակներն և աւարի կուտան կրակէն մնա-
ցորդ ինչքերն. եկեղեցիներ կը կողոպտեն և տաճար-
ներն ջարդ ու փշուր կընեն, ժողովարանն կը քան-
դեն և կը սրբապղծեն, ժողովուրդը քահանայ բռնի
կը թլփատեն, խեղճ քահանան, Արթ. Տ. Գրիգորիս
ուսեալ և կրթեալ անձնաւորութիւնն՝ այժմ յիմա-
րի մը ամէն արտայայտութիւնն կը ցուցնէ իր տը-
խուր դիմաց վրայ. յաճախ կը տեսնենք ղինքն իր
արեացաւեր տան մոխիրներուն վրայ, ուր կը նստի
ապաշխարութեան աղօթքն ընելով:

Մաշկերտէն 10 վայրկեան է Սաղկայ, ուր
նոյնպէս և նոյնքան անգամ աւարառութիւններ կը-
նեն միգրիոյկնի յաջորդող հրոսակներն, կրակի
կուտան մի քանի տուններ՝ կը սրբապղծեն եկեղեցիներ,
ժողովուրդն այր և կին, ծեր և տղայ մերկ և բո-
կոտն կը հասնին մերձակայ գիւղն Անջրդի, ուր ա-
ւելի մեծ դժբաղդութեան կը հասնին:

Անջրդի ալ բոլորովին կողոպտուած նոյն աւե-
րիչ և քանդիչ հրոսակներն, անձար և անօգնական.
վերջապէս քահանայք և ժողովուրդ առ հասարակ
կը ծռեն բռնութեան և բարբարոսութեան սուրին
առջև. անգութն հճի. Մէհմէտ և իր հրոսապե-
տակիցք «Թլփատութիւն, իսլամութիւն» կը գոչեն,
ապա թէ ոչ սուր, Չորս կողմէն քիւրդ ըսուած
թիւրքերն և պահեստի զօրքերն գնդակներ կը տե-
ղացնեն գիւղին վրայ՝ բնակիչք և դուրսէն ապաստա-
նողք ահ ու դողի մէջ կստիպուին թլփատութեան
բռնութեան համակերպիլ. բարբարոսք կը քանդեն
եկեղեցիներ, կը կողոպտեն անոր մեծագոյն գոյքերն
և սրբազան անօթներն, զանգակը կտոր կտոր կընեն
և աւերակներու կոյտ մը միայն կը թողուն: Այս-
պէս ահա ամենէն կարեւոր գիւղն ալ իր բոլոր հա-
րըստութեանէն կը մերկանայ ինչպէս նաև իր պաշտելի
կրօնէն. «Ամէն ինչ տուինք, մերկ և անօթի, ան-

սուաղ ենք. ասոնք տանելի են, անտանելին՝ մեր
կրօնի ազատութիւնը կորսնցուցինք...» կը գրէ
Հնորհքով գլուխ մը կեդրոնին (Խարբերդ) առաջ-
նորդարան, և օգնութիւն կը խնդրէ:

Երթանք Ծագը, գտնելու համար ծայրն այս
վիճակին, և վերջ ու վախճան Արաբկերու թեմին
աւերումներուն. Բարբարոսք հոս ալ նոյններն են,
2000 է աւելի բազմութեամբ կարշաւեն այս գիւ-
ղին վրայ՝ անոր հիւսիսային կողմի բլրակներուն գա-
գաթներէն, մարախներու պէս կը սուրան. գիւղէն
կը փոխանակուին անոնց հրացանի գնդակներուն.
Քաջ մը միայն մէկ հրացանովն ահագին բազմու-
թեան աջին կուտար գնդակը՝ բարբարոսք դէպի
ձախն կը նահանջէին, իսկ երբ ձախն կուղղէր
գնդակը՝ դէպի աջ կը նահանջէին. այսպէս մէկ
հրացանին բերնով ժամերով կը փախցնէր թուրք
—քուրդերն և ի փախուստ պիտի մղէր անտարա-
կոյս, եթէ չըջակայ թուրք գիւղերէն ծանօթ դէմքեր
իր քով, իր գիւղը չը տեսնէր. Այս թուրք դէմ-
քերուն մէջն է ճուճեկեցի Օսման աղա անուն
վատ գազան, որ կատաղութեամբ կը լեցուի, երբ
կը տեսնէ Ծագիներու դիմադրութիւնն և կսկսի
իր ձեռքի զէնքերն արձակել և իրեններուն ալ
հրաման ընել զարնելու. Բարբարոսք գնդակներն
կը վրիպին նպատակէն, և սակայն մինչ այս մինչ այն,
ահա արշաւող հրոսակներն կը լեցուի գիւղն, Բո-
լոր բնակիչք կը լեցուին շրջակայ պարտեզներուն
և այգիներուն մացառներուն տակ և քարերու ու
ձորերու խորերն կապաստանին: Ամէն ինչ կը կո-
ղոպտեն, կը կտորեն, կը ջարդեն, կը քանդեն.
Եկեղեցիներ կը կողոպտեն, տաճարներ կը փշրեն
մինչև յատակի սալերն, զանգաւատունը կը փլցնեն,
զանգակը կտոր կտոր կը մանրեն, ստորին կողմը
թաղին հրդեհ կուտան և ութ տուն այրեցաւեր
մոխիր կը դարձնեն. Մի անգամով սակայն չաւար-
տիր, մինչև եօթներորդ անգամ օր ընդ մէջ, կը յար-
ձակին աւազակախումբերն, և ամէն բան լմնցնելէ
վերջ՝ նիւթականին փոխարէն բարոյականին կսկսեն
յարձակել և կը պահանջեն բռնի թլփատել քահա-
նայք և ժողովուրդք, սպառնալով, որ եթէ չընդու-
նեն՝ բոլորն ալ, մի տարեկան մանուկ իսկ չը մնա-
լու պայմանաւ, պիտի սուրի բերան տան. իսկ կա-
նայք, կուսանք, հարսուէք, մանկամարդք գերի
վարելէ և այնպէս իսլամացնելէ զատ՝ գիւղն ալ բո-
լորովին մոխիր դարձնելու պատրաստ են բարձրա-
գոյն հրամանաւ. խեղճ ժողովուրդք և քահանայք
պաշտպանելու համար հայ կուսանաց, կանանց և
հարսանց պատիւն և մի միայն այդ պատուոյն և ա-
նոնց գերութենէ ազատութեան համար կընդունին

բռնութեան և բարբարոսութեան կրօնն, Թուրք խոճաներ այժմ կը տարածեն մահմեդականութիւնը՝ հոս ալ անտանելի բռնութեան ներքեւ անարգելով քրիստոնէութիւնը:

Խօսելով սոյն վիճակին ներկայ կացութեան վրայ՝ բնաւ փոփոխութիւն մը չէ կրած այն կրօնական ազատութեան տեսակէտով, միշտ նոյն բռնութիւնով յառաջ կը մղուին և կը ճնշեն թշուառ խեղճ ժողովուրդը: 2եր Բարձր Սրբազնութեան ջանից հակառակ՝ վիլայէթներու քթին տակ իսկ կը բռնական ազատութիւնը չ'յարգուիր. ո՛ր կ'մնայ կեդրոնէ հեռու գաւառներու, ի միջի այլոց Աղլընի նման բարբարոս գաւառակի մը համար: Անհնարին է գրեթէ 13 գիւղի այս հայ ժողովրդին վերստանալ իրենց կրօնի ազատութիւնը, քանի որ սպառնալիքներն ու սուրն անոնց գլխուն վերեւ է և ապագայն մութ, մշուշապատ, և քանի որ առաջնորդարանն (Արարկիր) լքեալ և թշուառ կացութեան ենթարկուած է ու ձայնը չը լսուի Ակնայ կառավարութեան առջև:

«Ճգնաժամը տեւական չէ», այո՛, սակայն այս անտանելի կացութիւնը կը տեւէ ահա, որ աւելի քան չորս ամիս եղաւ, և քանի ժամանակն անցնի՝ այնքան կը դժուարանայ այս նեղութեան դարմանն:

* *

Կէփիկ 80 տուն զուտ հայ բնակիչ ունի՝ Արարկիրէն մէկ ժամ հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս արեւմուտք. աշխատասէր երկրագործներ, որոց աշխատութեամբ կը լեցուէր Արարկիրի շուկան ամէն տեսակ բանջարեղէններով: Քիւրդ հրոսակապետ Պաթալ աղա իր թուրք և քիւրդ զինեալներով կարշաւէ այս գիւղին վրայ և աւարի կուտայ ամէն ինչ, տուններն կայրէ և բոլորովին մոխիրի կը վերածէ: 18 տուն միայն ազատած է հրդեհին լափիչ բոցերէն, միայրակ և խեղճուկ տուններ: Ժողովուրդն բոլորովին յուսահատ կառավարութեան օգնութենէն՝ կը քաշուի գետեղերէն, պարտէզներու և այգիներու մէջ թփերու տակ ապաստանելով: Այսպէս օրերով մերկ, բոկոտն, անսուաղ գետին եզերքն բուսած ջրխոտերով կերակրուելէ ետքը վերջապէս Պաթալ աղայի անօրէն ճիրաններուն զոհ կերթայ:—Քաղաք (Արարկիր) ապաստանելու համար լրարեր հայ կանանց օձիքը ձեռք կը ձգեն և խարդախութեամբ կ'իմանան ժողովրդին եղած վայրերն, և ուրը կը հաղորդեն թուրք գիւղացիք, և քիւրդերը կը հասնեն թշուառներուն վրայ, կարկտի պէս գնդակ կը տեղացնեն թշնամիք, փախուստ կու-

տան շատեր և կապաստանեն քարանձաւներն՝ ապրեցընելով զիրենք և ընտանիքնին: Քանի մ' օր վերջ լուր կը տրուի Աղլընի գաւառակին մէջ գտնուող Սէյեարի գնդին, որ առաջնորդութեամբ Ճուճուկենցիներու Կէփիկ կը հասնի և Խաղվա ագարակին շուրջը քարերու տակ, ձորերու մէջ, մացառներու տակ դիակներն կը փռեն թշուառ Կէփիկցիներուն:

Թշուառ մնացորդներն հիմա սոսկալի չքաւորութեան մէջ խռնուած են անդուռ, անփեղկ այդ մի քանի տուներու մէջ չոր դետին. կրակ չունին, ճրագնին մարեցաւ: Կանայք բոկոտն, ողորմելի՛ այն փափկասուն հարսունք և մանկամարդք կը դեգերին այս դին այն դին, օրապահիկ պատառ մը չոր հաց մուրալով. աղքատ և թշուառ հայերն ոչինչ ունին ընելու, ոչինչ ունին տալու. թուրքերն ալ, աւերիչ և սպանիչ ձեռքերն՝ անողորմ և անգութ, դռներն կը փակեն այս թշուառաց բաղխումին, շատ անգամ ալ ծեծելով կը հալածեն գիւղէն կամ թաղէն. ո՞վ անգթութիւն... Աստուած իմ, դեռ պիտի լռես...:

Ամպարկայ 60 տուն հայ բոլորովին մոխիր դարձուցին հոս ալ, որ Արարկիրէն 1/2 ժամ է. Արարկիրու պէս բնաջինջ եղաւ բոլոր ժողովուրդն: 75 հօգի սպանուեցան, շատ կին, հարս, աղջիկ, առեւանգեցին և սոսկալի չարակամութիւնք ի գործ դրին հոս, զորս մի առ մի թուել ալ գրիչնիս չը կրնար յառաջ երթալ. աւերում, քանդում, ապականութիւն, պղծութիւն՝ ալ ի՞նչ կայ պակաս, ալ ի՞նչ կուգէք. այո՛, կրօնափոխութիւն չկայ այս վերջի երկու գիւղերուն մէջ. է՛հ, փառք Աստուծոյ...:

9 փետր. 1896 թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Կոնդակ յանուն ժողովրդեան երկց գիւղօրէից Գողթնեաց, թ. 826, որով շնորհեցաւ մասն ինչ նշխարաց ս. ՄԾԲնայ Հայրապետին ընդ մասին Շոյեան Տապանի:

— Օրհնութեան յանուն պ. Գրիգորի Մեղուլինեան, թ. 828:

— Թանուհ Մարգարիտիկան ընկերու-
թեան Բազումայ [Թ. 829, զկտակէ հան-
դուցեալ Եովակիմայ Աղամեան:

— Օրհնութեան յանուն ժառանգաց
հանդուցեալ Գրիգոր Աղայի թուումայեան Բա-
զումեայ, [Թ. 836:

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան
թեմական Դպրանոցին Շուշույ, [Թ. 838:

— Թանուհ Ամեն. Պատրիարքին Պօլ-
սոյ, [Թ. 844, որով վաւերական համարի պատկ
կարնեցի Եսկովբայ Մուրատեան:

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան
Եկեղ. Ժխակ. դպրոցին Զրկինեաց ս. Կարա-
պետ եկեղեցւոյ Տփղեաց, [Թ. 862:

— Թանուհ Գեր. Առաջնորդին Տփղեաց
[Թ. 863, որով [Թոյլատրեցաւ բանալ գրադա-
րան — ընթերցարան վանն հոգեւորականաց տեղ-
ւոյն:

— Թանուհ Երեցփոխանի ս. Աստուածա-
ծին եկեղեցւոյ Ալէքսանդրապօլ քաղաքի [Թ.
867, որով հրամայի տալ 1500 ռ. Հոգաբար-
ձութեան դպրոցաց տեղւոյն:

— Թանուհ Հոգաբարձութեան աղքատա-
նոցին Ալէքսանդրապօլում [Թ. 868, որով հրա-
մայի տալ փոխարինարար 2000 ռուբլի հոգա-
բարձութեան դպրոցաց տեղւոյն:

— Օրհնութեան յանուն ժողովրդոց
կարս քաղաքի [Թ. 883, որով յատկացուցանէ
զարդիւնս նոր շինութեան և կրպակաց բարե-
զարդութեան եկեղեցեաց և կրթութեան հայ
մանկաւոյն:

— Թանուհ Տ. Եսկովբ քահանայի Կարս
քաղաքի [Թ. 884, որով շնորհի նմա իրաւունս
կրելոյ զկամիլաւկայ կոչեցեալ զխարկն:

— Թանուհ Սինօդի Ս. Էջմիածնի [Թ.
896, որով պատուիրի հոգալ զպատրաստու-
թեանց օրհնութեան Ս. Միւռնոնի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ.

1. Վհատեալի ըողոքն ու հաւատը . Կ. Վ. . 297
2. Հաքեշների՝ իբրեւ մի հին Արեւելեան եկեղե-
ցու, ընդհեղ զծերը եւ ազգային առանձա-
յատկութիւնը: 299
3. Դադափարականութեան վերածնութիւնը . . 502
4. Եզեղեցւոյն Զրոյնոյն . . Կ. Վ. . 227

ԴՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

3. Մի կարեւոր գիւտ ս. Էջմիածնի՝ մատենադա-
րանում. Գր. Խալաթեանց . 544
6. Մի հատուած Մովսէս Խորենացու պատմու-
թեանից Կ. Վ. . 347
7. Զմիռնի պառան, ուր մէկ ու ծար տղան . . 520

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.

8. Արդի դաստիարակութեան վերաբերեալ խոր-
հորդածութիւններ Ս. Ե. . 324
6. ՄԱՆՐԱՆՈՒՐԸ 282

ԱԶԳԱՅԻՆ.

40. Մեր կեանքի ուղեցոյցը . . Կ. Վ. . 523
41. Եզեղեցւոյն ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ 523
- Մայր Աթոռ
- ՏԱԾԿԱՏԱԶԸ
- Ա) Վանի աղէտը.
- Բ) Տեղեկագիր Ազնի գաւառակին:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆԻ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ՅԱՆՆԱՆՈՒԹ.

Անանիա Երեւակացի Գ.

ՄԱՏԵՆԱՍՏՈՒԹԻՒՆ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Ն Կ Ա Տ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Տեղի սղութեան և պատմական նիւթի շատու-
թեան պատճառով Արարատի նախորդ համա-
րում խոստացուած վկայաբանութիւնը մնաց օգոս-
տոս ամսին: — Այդ համարում կտպագրուի նաեւ մեր
պատասխանը Բաղմալէպի յուլիս Թ. — Ին կից հրա-
տարակուած մի շատ ընդարձակ յօդուածի, Շի-
րակացի ստորագրութեամբ, որ վերաբերում է
մեր ապրիլ [թուով Բնութեան խնդրի մասին
գրածներին: —

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԱՐԱՐԱՏԻ 1896, Թ. ՅՈՒԼԻՍ.

Ա Ն Ա Ն Ի Ա Շ Ի Ր Ա Կ Ա Յ Ի

Գ.

ՅԱՂԱԳՍ ՀՐԶԱԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՆԻՑ վերտառութեամբ հասել է մեղ Անանիա Հրակացու անունով մի փոքրիկ, ամփոփ գրութիւն, բաղկացած 12 գլխից. Անանիայի այս երկասիրութիւնը հրատարակելու ծառայել են ինձ երկու ձեռագիր. Ա ձեռագիրը մի ընտիր գրչութիւն է, բոլորգիր, գլխակարգութիւնները կարմրագեղով, թուղթ, կաշեկազմ 16×20 հրմետր, միայր տողերով. Այս ձեռագիրը Գեորգեան Յուցակի № 295-ն է, «Տօնապատճառ հաւաքածոյ» մակագրութեամբ. Սկզբից թերի է, մինչև 109-դ թերթը մկներից կերուած, կամ ինչպէս Յուցակն ասում է «մկնակերեալ և ցեցակերեալ». Բայց այս «մկնակերութիւնը» պատահել է ամենայն հաւանականութեամբ հայոց ՌՀԹ թուից յետոյ, երբ ձեռագիրը նորոգուել է և կազմուել, մինչդեռ մկներից կերուած մասը այժմս էլ մնում է առանց նորոգութեան. նորոգութեան յիշատակարանը 2-ի գրուած վերջին երեսն է (478a), ահա այդ յիշատակարանից մի քանի տող. «նորոգեցաւ սուրբ գիրքս, որ կոչի տաւնապատճառ... ձեռամբ փծուէն գրչի նուաստ քահանայի, յիշատակ տէր Բարսեղ վարդապետին, վերադիտողի Համիթ մայրաքաղաքի, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և հոգեւոր ծնաւդին իւրոյ և ուսուցչին տէր Սրապիոն վարդապետին, որ եղև Կաթողիկոս և անուանեցաւ Գրիգոր, և մարմնաւոր ծնաւդացն, եղբարցն և քվերցն և ամենայն արեանառու մերձաւորացն, եւ եգ յիշատակ ի դուռն Սուրբ Առաքելոցն, որք հանդիպիք... Կազմեցաւ տառս ՌՀԹ. թուին, ի հայրապետութեան տէր Մովսէս Կաթողիկոսին».

2-ի մեղ հետաքրքրող ոչ-կրօնական մասը սկսւում է 431 երեսից՝ «Գրիգորի Երուսաղէմացւոյ Սահմանք զանազանք. արտորոշեալք ըստ սրբոց և ծայրագոյն վարդապետաց. Յաղաքս տարբերական և այլ և այլ անուանց» գրութեամբ, որի սկզբնաւորութիւնն է.

— Զինչ է Աստուած. Աստուած՝ վսեմական և ինքնարուծ գոյութիւն. Այս մեղ համար նոր՝ Գրիգոր Երուսաղէմացու գրութեամբք՝ քաղուածքներ են Դաւիթ Անյաղթից և Նիւսաւցուց, կարօտ առանձին ուսումնասիրութեան. Այդ քաղուածքներին հետևում է եր. 451b, մեր հրատարակածը՝ Յաղաքս Հրջագայութեան Երկնից, առանց Անանիայի անուան. Սրան անմիջապէս կից, եր. 454a, հետևում է «Անանիայի Յաղաքս Երկնի» և յետոյ՝ «Պաւղոսի Աղեքսանդրացւոյ նախերգան ի ներքսածութեան և այլն». Այս վերջին երկուսը տնս Պատկանեանի հրատարակութեան մէջ. Սրանց հետևում է գրչի մի ոտանաւորը* (եր. 474b) և ապա՝ 2-ի մեծ յիշատակարանը, Փոքր յիշատակութիւններ գրչի կամ

Դնում ենք այդ ոտանաւորը, որ հետաքրքրական է լեզուի եւ մանաւանդ կազմութեան կողմից. ի չափ երկոտասանիցն պարզեալ ոտից հոմերականն արհեստի սուղ ինչ քան:

Պրութեան տառիս	Ներցուցողի	գիւստս տանից
Եղիւ Նըպաստ	ոմն ի գըւաց	ի ընաւս անարՊ.
Եկեալ յերկրէ	հետաստանէ	ի գիւտ քանի
եւ պատահաւ	քաջն ուսուցչի	որում բաղձայր:
Ուր իսկ եւ իսկ	աւալ հարկի	յոմն եղբարէ,
այն ինչ յաւարտ	գրեթէ հասեալ	վարժից բանի, (Ա 475a)
Բաքունական	անուանն ի ծա:	գոլ արժանի
սակըս սիրով	խոկմանն յարէն	ըս տեսողն ցանՊ.
Պորովական	խանդիւ տառիս	այսմիկ բաղձայր,
լինել Նըպաստ	եւ ծնողնտու	իւրն փութՈ.
Պատանեկին	աւալ մաղթել	ոչ հրաժարէ,
Թէպէտ եւ չէր	նա քաւական	առ այն ինդի:
Այլ հայելով	առ յոյժ նորայն	փափաք սիրոյ
եւ հրամանին	փորձի լըցաւդ	գոլ ըստ կարի.
Տագնաւ հասեալ	աւալ եւ այլ	իմքն հարկի,
յայտ փութոյ	վրիպէր պաշտել	զնա պարապով:

ստացողի կան շատ անգամ, ինչպէս օր. Թ. 169, 198, 340, 398, 461, 470, և այլն. Դը-
նումենք գլխաւոր յիշատակարանի կարեւոր կէտերը՝ քաղաքաբար (2-ի եր. 475b—477b)։

«Փառք. . . Որում յոգնատենչ ըզձիւք բաղձացեալ քաջ հռետորն և բանիբուն ճար-
տարն, միջամուխ մակացուն (476b) աստուածայնոց տառից սրբազան քահանայն Գրի-
գոր, սպասաւոր բանի, որոյ ներկրթեալ կամացն բարեսէր յաւթարութեամբ և ձեռնտու
աւթանդակութեամբ հոգեշուք ալեաւք ծաղկեալ սուրբ ծերունին աստուածապա-
տուեալ արհի եպիսկոպոսն տէր Գրիգոր, որ ունէր զվերատեսչութիւն այցելական
դիտման քահանայական դասու կատարողապետութեան Այրարատեան նահանգին,
ներակայան ունելով զամուրն Բջնի, որ ի նուազեալ ժամանակիս առաքինասէր վա-
րուք պայծառացեալ իբրեւ զարեգակն փայլէ յաշխարհի, զոր տէր Յիսուս շնոր-
հեսցէ զսա եկեղեցւոյ իւր ընդ երկայն ժամանակս խաղաղական կենօք։ ընդ նմին
և զհամապատիւ ինքեան ձեռասուն որդեակս իւր հոգեւոր զտէր Վարդան հարազատ
եղբարբ իւրով, նախայիշեցեալն Գրիգորիւ, որոց կամաւք և յաւթարութեամբ յանկ
ելեալ կատարեցաւ Պատճառ—նամակս տաւնից, ի լրումն բաղձանացն Գրիգորի վար-
դապետի, ի վայելումն անձինն կրթասիրի, և յետ աստեացս վճարման յիշատակ
անջնջելի ինքեան և նախաժաման եղեալ ի Քրիստոս ծնողաց և եղբարց, ևս առաւել
տեսուն վանականի, վերյիշեցեալ աթոռոյս վերադիտողի, և ամենեցուն սոցա ի Քրիս-
տոս սնուցողի, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ և աղաւթքն ի վերայ սոցա և ամե-
նայն աշխարհի, եւ եղև աւարտ գրչութեան սորա ի ձեռն տարաշխարհիկ պատանւոյ
ուսման թարմատար գրչի Գէորգայ ի Կիրիկեան նահանգէն, յանմատչելի ամրոցէն
Լամբրաւն կոչեցելոյ, որ է ի ստորոտ մեծի լերինն Տաւրոսի, որ ոչ եթէ իբրու
ճարտար գոլով յարհեստ գրչութեան յանձնապատան համարձակութեամբ ձեռնա-
մուխ եղև ի գործ որ ի վեր էր քան զկար նորա, այլ ի յոլով ինամս վայելեալ նա-
խայիշեցեալ արանցս փառաւորաց, և անիճահ վարկուցեալ զանց առնել զպատկառե-
ցուցիչ հրամանաւ սոցին, զսարիսխ յուսոյն յաստուած ընկենլով ձեռն ի գործ ար-
կեալ սատարութեամբ նժգեհակցի պանդրխտութեան իւրոյ և դաստիարակի անկատա-
րութեան, Յովհաննու քահանայի, ի շրջագայութեան ամանակաց թուաբերութեան
հայկականս ազին տաւմարի՝ յարարարգեալ ամաց չորեքտասան յիսնեկաց՝ հանդերձ
առաջին կատարեալ թու(476b)ով վեցեկեալ ընդ տասնեկի շարամանելոյ, Ի բռնակա-
լութեան կողմանցն արեւելից բաժնին Ասիոյ ի վերայ յոլովից տիրեալ ազգաց խու-
ժադուժ և բարբարոս ազգին՝ Նետողաց, ընդ որոց գրաւեալ ծառայութեամբ ծանրա-

Այլ եւ իւրեմիթն	ոչ պատահեալ	ըստ պատշաճի,
եւս եւ գործիքն	որ արհեստիս	այս ձեռն տլ.
Նեղաւորութեալ	յոլով անգամ	կըրծիւր յապուշ,
տի նա յաւետ	ի զինչն առնել	տարակուէք:
Ի վնագոյն	վնչին ինամոց	կարողացեալ
առ այս նըւագ	գլխաւորել	զառեալս յաւանդ,
Ներքողական	ժայնիւ դըրուատ	փառատըութեան
իբր տըրտուր	վայելչապէս	ժամէ նըմլ:
Եթէ իցէ	հաճոյ կամ ոչ	տեսանողաց
նա ի յիւրոյն	փութոյ չեղել	գըտեալ վըրէպ:
Վերազանցեալ	էր ինդորդին	տենչ բաղձանաց,
յորմէ տըւաւդ	ըն յաղթեցաւ	իբր ի վնչի:
Կուգական	իմըն մասամբ	զկամս ընծնեալ,
իբր ըզլումայան	երկու զոր արկ	այրին աղքատ,
Նշեալ ստացաւդ	տառիս առգորդ	ըն մեծախոհ
եւ ըզսխալանս	ըն ներելով	զերկս ընկալցի:
Նրժանաւոր	լինել եւ ինքն	ի Բրիստոսէ,
գտանիւ ներեալ	եւ ողորմեալ	յաւն վնընի:
Տընծալ պարիւ	ընդ բազմելոցն	յառազատին,
երըրդութեանն	երգել ըզ փառս	միշտ ընդ նոսին:

գոյն լծոյ հարկապահանջութեան ևս առաւել տունս Հայոց, որպէս երբեմն Խորայէլ, ի ժամանակ անիշխանութեան: Յորում ժամանակի վարէր զառաջնորդութիւն Ալի-լիկիոյ Հեթում բարեպաշտ, որ էր և նա մտեալ ընդ վերասացեալս հարկաւ:

Այլ բռնադատէ զիս աստանաւոր թախիծ սրտիս յողորմելիս յամել պատմութիւն. զի յանցելում ամի, ներգրութեան այսր մատենի, յաղագս ծովացեալ մեղաց մերոց Սուլտանն Մըսթաֆա բազմաձեռն զաւրու պատրաստութեամբ մահմետական սպայիւ, իբր ի ցասմանէ աստուծոյ ածեալ եմուտ յերկիրն Ալիլիկիոյ, որում ոչ կարացեալ զգէմ ունել զաւրբն Հայոց՝ անդէն վաղվաղակի թիկունս դարձուցեալ, պարտեալ, յաղթեալ, լքեալ, վայրավատեալ, ցրուեալ լինէին, ուրանաւ երկու որդիք թագաւորին ձերբակալ եղեալ՝ թշնամեացն ի բուռն անկանէին, կրսերոյն սրախողխող եղեալ, զերէցն գերի վարէին, Եւ ընդ ցրուել զաւրացն՝ զի և թագաւորն ևս ոչ եղև պատահեալ յերկիրն՝ այնուհետև առանց կասկածի եղեալ բազում նախճիրս և ոճիրս արարեալ, հրդեհեալ զյոլովս ի քաղաքաց և զաւանս նոցին և տապալեալ զեկեղեցիս և զգիրս սուրբս հրոյ մատենեալ, ընդ որս և զարքայանիստ քաղաքն Սիս գեղեցկաշէն ապարանաւք և մեծափառ եկեղեցեաւն սրբովն Սոփեալ հրձիգ արարեալ. զբազումս ի սուր սուսերի մաշեալ և զևս բազումս գերի վարեալ հանդերձ հոլով աւարաւ, Եւ մաւտ ի ընդլ ամին փոխեալ եղև յաշխարհէ կաթողիկոսն Հայոց տէր Առստանդին, որոյ ողորմեսցի Քրիստոս: Այսոցիկ այսպէս եղելոյ՝ խնամքն աստուծոյ ժամանեցէ ազգի և Աշխարհացն Հայոց՝ անդորր առնելով ի յոքնադիմի վշտաց սխալանաց գրչիս ներեցէք իբրու [4772] տկար բնութեան, վասն զի որպէս յառաջն ասացի, թէպէտ և ոչ ներհուն գոլով մեր յարհեստ գրչութեան, որպէս պահանջէ մեծագոյն այսր իրողութեանս վարի՝ սակայն և ոչ կամակատար եղև մեզ դիպիլ տեղւոյ և ժամանակի, այլ փոփոխելով տեղի ի տեղւոյն թէև մեք ևս ի բարուց ի բարս և ի խորհրդոց ի խորհուրդս լինեաք յեղափոխեալ, վասն որոյ և ոչ կարողանայաք ճահողակի հանդիպել ի գործ արուեստիս, որպէս և ի ստորակայէս յայտերևակցուցանի:

Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղև ի տիեղերահռչակ սուրբ ուխտն Վիրապին, որ էր ընդ իշխանութեամբ նախայիշեցեալ տեառն Գրիգորի, ուր սուրբ Լուսաւորիչն [․․․] ընքտասանամեայ երկարութիւն ժամանակին ի խորագոյն խաւարուտն արգելեալ բանտի ի մէջ չարաշունչ մահաբուրիչ դժնդակաթոյնն սողնոց, ուրանաւր իբրու յարգանքի մաւր զմերն լինէր յղացեալ փրկութիւն, ուստի ելեալ ծագէր զլոյսն աստուածգիտութեան արեգակնաքատակ ծաւալմամբ յաշխարհս հայոց, ծնանելով վերստին ի Քրիստոս ըստ մարգարէութեանն զազգ մի ողջոյն. ուրանաւր և մեզ եղև ժամանակ ինչ գեգերել ի դուռն աստուածազարդ այն տաճարի՝ սակս կրթութեան ի մեծ վարդապետէն և յաստուածազգեաց առնէն Վարդանայ, որ ընդ այն ժամանակս ի վերայ ամենայն մասանցն բարեաց, որով բոլորն [կա]տարի առաքինութիւն, և զուսուցապետութեանն ևս զգործ ի կիր արկեալ՝ ընդ առնելն լրծակցելով, ի դուռն սրբոյն Գրիգորի նստելով, զամենայն եկեալսն յաստուածայինն ուղղէր ճանապարհ, Եւ անտի փոխեալ եկեալ առ մեծ իշխանն Քուրդ՝ և մեր զկնի նորահետեալ ժամանակ [ինչ ար]արաք յանուանեալն Սաղմոսափանք, ուր և զառաջինն աւարտեցաք հատոր սրբոյ մատենիս: Եւ քանզի դէպ լինէր և անտի ևս փոխիլ նմա ի գործ բարեղք ուսուցչութեանն ի տեղի ուր տէր յաջողեսցէ՝ յուղարկեալք եղեալ մեր ի ստացողէ տառիս ի բուն տունս իւրեալն [նց ի] մեծահռչակ հրեշտակակրան աստուածաբնակ սուրբ ուխտս Թեղինեաց, ուր և յանկ իսկ հանաք զառաջարկեալս, բարեղք ընկալեալ զմեզ բարեբարոյ և սրբասէր քահանայի Սարգսի, սիրով և յաւթարամիտ կամաւք սպասաւորելով, զոր աղաչեմ յիշման բարւոյ արժանի առնել »

Այսպիսով ուրեմն մեր այս Ա ձեռագիրը գրուած է Հայոց .2ԺԶ. թուին = Փրկչական 1267-ին:

Բ ձեռագիրը Մայր—Յուզակի № 1089-ն է (=Կարինեանցի 1069), թուղթ, բոլորգիր, երկնիշխան (=երկու սիւնակով), 27×18 Տմետր, Երես 112՝ ստորին լուսանցքում ունի «Յիշեալիք զգծող սորայ գրէորգ երէցն, որ Ժ տետր գրեաց ի գրոցս», Եր. 146՝ «... զստացող սորին զըրարունի վիշտ Գէորգ... և ինձ մեղապարտ գծողիս ողորմեսցիս, անուանակցի սորին»։ Եր. 254^ա յիշուում է մի ոմն Պետրոս «Զմեղաւք մեռեալ ոգիս Պետրոս կեցոյ տէր ծնողաւք և ձմ զարմիւք»։ Եր. 224^ա յիշուում են՝ Գէորգ, Պետրոս Ներսէս և Մովսէս, Ուրիշ յիշատակարան ինձ չհանդիպեցաւ, ուստի և գրութեան ժամանակը մնում է անորոշ։ Անշուշտ շատ աւելի նոր է ժամանակով, քան Ա-ը, Այս 2-ի առաջին մեծ մասը Մովսէսի հինգ գրոց մեկնութիւնն է (Վարդան վարդապետի), նաև ուրիշ մեկնութիւններ, Եղիշէի, Եփրեմի Լէն, Տփի երկրորդ մասը, բոլորովին անշատ (երեք թերթ բաց՝ չգրուած թուղթ) առաջին մասից, սկսւում է մեր ներքևի հրատարակութեամբ, յականէ—յանուանէ գրելով կարմրադեղով «Յաղագս շրջագայութեան երկնից, թէ որպէս իմաստասիրացն թվեցաւ, Անանիայի Շիրակացոյ ասացեալ»։ Կարմրադեղով վերնագրերը, բացի առաջին գլխից, ամենուրեք բաց են թողուած, այդ պակասները, որ լրացնում ենք միւս ձեռագրից՝ գրուած են գծիկների մէջ (|| ||)։ «Երկնից Շրջագայութեանը» հետևում է, ինչպէս և Ա ձեռագրում, կարմրադեղի համար բաց թողուած վերնագրերով, «Անանիայի Յաղագս Երկնի»-ն, յետոյ անընդմիջապէս «Պաւղոսի Աղեքսանդրացոյ» վերևն յիշուած գրութիւնը, Այս վերջին գրութիւնը, և՛ Ա և՛ Բ ձեռագրերում, տպուածից աւելի բաւական մեծ մի յաւելուած ունի վերջում, Անանիայի քաղուածուների ձևով և բառերով, Այդ յաւելուածին վերագառնալու մենք առիթ կունենանք։

Բացի այս յիշուածներից Բ-ն ունի և «Դաւթայ հայոց փիլիսոփայի, և Փիլիկա հոռոմեցոց վարդապետի, և Կոմնոբայ արուեստաւորի և Մովսիսի Քերթողի» խնդիր փափաքման մասանց սիրոյ» անմիտ գրութիւնը, ուրիշ տոմարական գրուածներ, «Խորենացու» աշխարհագրութիւնը, առանց հեղինակի անուան (Խորենացու անունը աւելացրած է բոլորովին նորագոյն շղագրով) և Դուին քաղաքի «մղոնաչափութիւնը», որին նոյնպէս կվերագառնանք Անանիայի վերագրուած երկերի այս հրատարակութեանց մէջ։

* * *

Ա և Բ ձեռագրի բաղդատութիւնից երևում է, որ բոլոր առաւելութիւնները Ա-ի կողմն են։ Բ-ը մի սխալաշատ, տգէտ և աղաւաղ գրչութիւն է, բայց հազիւ թէ անընդմիջապէս Ա-ից ծագած։ Այդչափ աղճատումների համար (տե՛ս հրատարակութեանս ընթերցողածները) անհրաժեշտ է ենթադրել մի շարք տգէտ ընդօրինակողների գործակցութիւնը, Մի քանի հետաքրքրական ընթերցողածներից ամենից աւելի ուշագրութեան արժանին է Բ 2-ի Ա գլխի 17 ընթերցողածը, որից տեսնւում է, թէ ինչպէս Ա-ի (կամ Ա-ի խմբից մի այլ ձեռագրի) լուսանցքագրութիւնը՝ Բ-ում մտել է բնագրի մէջ («կամար, կաղապար, կապար»)։ Թէև միայն Բ-ն ունի պահած Անանիայի յիշատակութիւնը, այսուամենայնիւ, մեզ թւում է թէ դժուար է կասկածի ենթարկել այս գրութեան Շիրակացուն պատկանելը։ Յամենայն դէպս այդպիսի կասկած յարուցանելու համար հարկաւոր են գրական փաստեր, Մեր նպատակն է Անանիայի, կամ նրան վերագրուած։ ինձ ծանօթ, բոլոր անտիպ գրուածները տալ ամենայն հաւատարմութեամբ ընթերցողածների, ձեռագրերի խմբերի Լէն, միով բանիւ ամենայն խղճմտութեամբ և մեր տպարանի յայտնի միջոցներով, Եթէ երբեմն կարդարանան և իմ աւելացրած դիտողութիւնները, մերձեցումները, բաղդատութիւնները, այդ հօ աւելի լաւ։

* * *

Անանիայի այս գրութիւնը ինձ յայտնի է միայն ԱԲ ձեռագրերից, * տպագրուած

* Վենետիկի Մընիթարեանների գրատան ինձ յայտնի մի համառօտ գրչագիր ցուցակից երևում է, որ այնտեղ Անանիայի այս գրուածքից, առանց հեղինակի անուան, ունին 4 օրինակ։ Այդ ցուցակում նշանակուած է նաեւ մի օրինակ վերին յիշուած Գրիգոր Նրոսաղէմացու գրութիւնից։ Հաւանականաբար այդ այնպիսի մի ձեռագրում է, որի տ փ ի կազմութիւնը նման է մեր Ա-ին։

աղբիւրներ ինձ յայտնի չեն, թէ և այդ չէ ապացուցանում, որ այդպիսիները չկան։ Ա՛յս միայն որոշ է, որ Ջարբանալեանը այս գրուածքի յիշատակութիւնը չունի (Հին. Գպր.), նմանապէս և Պատկանեանը։ Սակայն միւս կողմից Հայկաղեան Բաղդաքի հեղինակները՝ անկասկած՝ ծանօթ են եղել այս գրութեանը և բառեր ունին քաղած նրանից, տես օրինակի համար թանձրեմի սեղմապէս սի. ք. յարգգող բառերի համար բերուած հետեւեալ վկայութիւնները, առնուած «Ոսկիփորիկներէց»։

—«Հարաւային օդն թանձրէ զամպս (զմիմեամբք դիզանելով)։ (Մեր հրատ. տ. 65)։

—«Զիւնն (?) յորժամ սաստկապէս թափի ի վայր՝ տաղտարափ կոչի, և մինչ սեղմապէս՝ ձիւն կոչի»։ (Մեր հր. տ. 72)։

—«Յրտալից սիք. սիք ի խոնաւուտ տեղեաց՝ երկրային»։ (Մեր հր. տ. 84)։

—«Յաղաքս փոթորիկ հողմոյ, զոր ի բաջաղանս և յառասպելս վիշապ հանել ասեն»։ (Մեր հր. տ. 92)։

—«Եւ որ յարգգողն կոչեն»։ (Մեր հր. տ. 104)։

Թէ և կան և ուրիշ շատ բառեր այս գրուածքում, որ Հիւ. Բ. ը չեն մտել, ինչպէս օրինակ, ալլախառն, շարժկոծել, ընդդէմդարձ, ցրտալից, դինուորապէս և լին։

* * *

Գանք ուրիշ դիտողութեանց, շէ ունեցել արդեօք Հիրակացին իւր այս գրութեան համար աղբիւրներ, և այն հայ աղբիւրներ, ինչպէս իւր միւս երկերում, Բարսեղ, Փիլոն իւր սովորական աղբիւրներն են, որոնցից քաղում է լիաբուռն։ Ահա մի քանի բաղդատութիւններ գրանցից։

Բարսեղ, Վեցօր. Դ. եր. 75
Վննետ. 1850։

Յաղաքս Հրջագայութեան երկնից.

«Ծորուն ծովու խորշք եւ գոգք են...
եթէ ծովն հիւսիսոյ, եթէ հարաւոյ, ե-
թէ ծովն արեւելից եւ ծովն արեւմտից...»

Եւ զծովն մեծ զայն շուրջ պատեալ
զաշխարհովս ասացին. և ի բազում տե-
ղիս և կողմանս՝ յարեւելս եւ յարեւմուտս,
ի հիւսիսի եւ ի հարաւ եւ ի գոգս եւ խորշս
դիմեալ ծովացեալ .. (տ. 35—38)։

Փ Ի Լ Ո Ն *

Յաղ. Հրջ. երկնից.

«Երկնի յաւէտ շուրջ հիւ գալով. (Ժ.
բան.)—ինքն անշարժ եւ անյեղյեղով
եկաց մնաց միշտ.

Ահա և նա յաւետախաղաց և անդա-
դար ունի զհիւ գալն զյաւեժաւն, որով
և նա շարժուն է յաւէտ. (տ. 138—9).
—Հարկ է անշարժ գոլ այնմիկ, որ շար-
ժէն զնա. անյեղյեղով և անփոփոխ և
անշարժ զաւրութիւն է նորա. (տ. 141—
2)։—Եւ եթէ անյեղյեղ և առանց փա-
սու և կիրս ինչ կրելոյ է զաւրութիւնն
այն .. (տ. 143—7)։

Անանիայի այս գրուածքում հաւանականաբար կան փոխառութիւններ և Ասկղեպիա-
դէսի անունով մեզ հասած հատուկություններից, որոնց ծանօթ լինելով միմիայն Ջարբանա-
լեանից՝ անհնարին է ինձ բաղդատութիւններ անել (տես. Թարգմ. նախ. 316—317)։

Բայց այս բոլոր աղբիւրները երկրորդական և աննշան են՝ համեմատած սոյն գրու-
թեան գլխաւոր և բուն աղբիւրի հետ, որի վրայ է ձեռուած Անանիայի այս ամբողջ գրու-

* Փիլոնի վերջին հրատարակութիւնը չունենալով ձեռքի տակ, այս վկայութիւնները բերում ենք
Հայկ. Բռ.—ից։ Այս փոքրիկ հատուածներից արդէն պարզ երեւում է նմանութիւնը. մեծ հատուածների
բաղդատութեամբ՝ փոխառութիւնն անշուշտ աւելի ակնհայտ է դառնալու։

Թիւնը՝ Այդ գլխաւոր և մեծ աղբիւրն է «Արիստոտելի» Յաղագս Աշխարհի յայտնի գրուածքը (Վենետ. 1833)։ Այդտեղից են առնուած Շիրակացու և գաղափարները և գրութեան ծրագիրը և բացատրութիւնները, տեղ տեղ մինչև անգամ՝ բառացի։ Շիրակացին համառօտում է «Արիստոտելի» այդ գրութիւնը, բաց թողնելով յունարէն գծաւորման բառերը—տերմինները, աշխատում է աւելի հայերէն և մատչելի լեզուով պատմել, տեղ տեղ նաև ի վնաս գիտական ճշտութեան։ Եթէ իսկապէս այս մեր հրատարակածը պատկանում է Շիրակացու գրչին,—իսկ այդ երևում է ձեռագրերի վկայութիւնից որ այս գրութիւնը գնում են Շիրակացու երկերի շարքում, գրուածքի նիւթից և մանաւանդ լեզուից, որ ամբողջ բացատրութիւններ և դարձուածներ ունի Շիրակացու միւս աշխատութիւններից*—այն ժամանակ անհրաժեշտ է դառնում ընդունել, որ Դաւիթ Անյաղթին վերագրուած՝ Արիստոտելի Յաղագս Աշխարհի գրութեան հայ թագմանութիւնը կանուխ է Շիրակացուց, որն և ընդարձակ չափերով օգտուում այդ հայ թարգմանութիւնից, ինչպէս կապացուցանեն ներքեւ բաղդատութիւնները, Ուրեմն և վերջերս հայագէտների մէջ երեցած ձգտումը՝ «Դաւիթ Անյաղթի» մի քանի թարգմանութեանց թուականը իջեցնել մինչև ութերորդ դար, և դեռ աւելի էլ ուշ, կորցնում է իւր հիմքը։

Արիստոտ. Յաղագս. Աշխարհի

Անանիա Յաղ. Շրջ. Երկնից.

«Քանզի երկու ոմանք գոլորշիք ի սմանէ վերաբերեալ լինին շարունակապէս. գեր ի վերոյ մեր օդն անօսրագոյն է եւ ամենեւին անտես, եթէ ոչ ի սաստկութենէ ումէմնէ երևեալ լիցի. իսկ այն որ ի ջրոց եւ ի գետոց վերաբերեալ լինի, ընդ տեսութեամբ ստորանկանի։ Դ սոցունց մինն չոր է եւ ծխատեսակ յերկրէ ի վեր հոսեալ, իսկ միւսն խոնաւագոյն ի գէճ ընուծենէն ի վեր ծխեալ։ Եւ ի սմանէ լեալ լինին մառախուղք եւ սառնամանեաց տեսակք եւ ամպք իսկ, եւ ծինաքերք եւ կարկուտք։ Իսկ ի չորոցն հողմոնք եւ հնչմոնք զանազանք, որոտմոնք եւ փայլատակմոնք. կիզմոնք և ամ պահարութիւնք, եւ այլ որ ինչ ընալակից է սոցունց» (եր. 610)։

«Եւ է ինչ որ դարձեալ իւրաքանչիւր երկիրս** գոլորշեաց, յորոց գործի վրնասք և աւզուտք։ Եւ երկու շոգիք փղծկալիցք յաճախ և ստէպ յերկրէ աստի յաւոս ելանեն նըռապէս անտեսանելի աչաց, որ թուի թէ յարեւելս յաճախ լինի։ Եւ են դարձեալ, որ ի գետոց եւ յաղբերաց լինին։ Երևին ինձ այսպէս նմանութեամբ՝ զի մին է ցամաք ծխալից, եւ է նա ի հողմոց անտի, եւ միւսն խոնաւ է թանձրամած՝ ի գիծակաւնութենէն զփղծուկն տալով և առնլով. եւ ի նմանէ լինին բալք եւ տեսիլք սառնամանեաց, ամպք եւ անձրեւք եւ ծիւնաքերք եւ կարկուտք։ Բայց ի շոգւոյ անտի՝ հողմք ազգի ազգի, որոտմոնք եւ փայլատակմոնք, կայծակն եւ հուր եւ որ ինչ նման է սոցին։ (տ. 41—50)։

Այսպէս կարելի էր ամբողջ գրուածքը, ծ ա յ ը է ծ ա յ ը, բաղդատել, բայց խոռոսափելով երկարութիւնից, այդ թողնում ենք այս խնդրով առանձինն հետաքրքրուող մասնագէտներին, (Համեմատիր Արիստոտել եր. 605=Յղ. Շրջ. Երկ. գլուխ Ա., եր. 610=գլ. Ա. և Բ., եր. 611=գլ. Ե., եր. 612=գլ. Ե. Ը, Դ, եր. 613=Դ, Թ, եր. 614=Թ, եր. 615=ԹԱ, եր. 621=ԹԲ ԼԼն)։

* * *

Իւր կողմից Անանիան իբրև աղբիւր է ծառայել իրենից յետոյ եկող բոլոր տոմարագէտներին, Այս բանին վկայութիւններ բերելը մեզ շատ հեռուն կտանէր։

* Հուր թաղիւսալ. եւ նման քացատրութիւններ։ Բ ձեռագիրը, ինչպէս տեսանք, ունի նաեւ Շիրակացու անունը իբրև հեղինակի։

** Արդեօք չէ՞ աղճատուած։

Բաւական է այսչափն ասել, որ ինչ նշանակութիւն որ ունեցել է Խորենացու պատմութիւնը հետագայ պատմիչների համար, նոյնն է եղել Հիրակացին (իւր գրուածքների ամբողջութեամբ) հետագայ տոմարագէտների համար: Այս վերջինների ուսումնասիրութիւնը՝ առանց նախապէս Հիրակացու հետ լաւ ծանօթանալու՝ հաստատուն հիմքի վրայ չէ կարող դրուած լինել: Սարկաւազը, Վանականը, Վոզնեն, Սամուէլ և ուրիշ մանր ու խոշոր տոմարագէտներ շատ անգամ լուրջ քննարկողներ են Հիրակացու: Շատ մօտ յարմարութիւն պիտի ունենայ այս մեր հրատարակածի հետ Սարկաւազի «Բնախօսութիւն վասն շարժման կամ սասանութեան երկրի» գրուածքը, որ գծադրաբար չունինք ձեռքի տակ, ուստի և բաւականանալք մի բաղդատութեամբ, առնուած Հայկ. Բառ. վկայութիւններից:

Սարկաւազ, Բն. վասն Շարժ.

Յղ. Շրջ. Երկնից.

«Վասն ի գերջկաց տգիտաց վիշապին անուանելոյ: Ոչ եթէ վիշապ է փոշին մանուածոյ ի փոթորկէ գետնականէ յօդս խաղացելոյ, այլ հողմ՝ ինչ է պտուտ կեայ: Առասպելական ստութեանն ունին դնել և հաւատալ մի՛ երբէք յանձն առնուցուս վիշապ զնա անուանողաց:

Յաղագս փոթորիկ հողմոյ, զոր ի բաշաղանս և յառասպելս վիշապ հանել ասեն: Փոթորիկն հողմ է, որ յերկրէ ի վեր ելանէ... և այս է զոր վիշապ հանել ասեն (տ. 92—99):

Զանց առնելով միւս տոմարագէտներից բերուած այսպիսի նման, փոխառնուած, հաւուածների երկար շարքը, բաւականանալք դնելով վերջին նշանաւոր տոմարագէտներից մէկի՝ Յակոբ Արիմեցու, մի ամբողջ հատուածը, որ, կարելի է ասել, Յաղագս Շրջագայութեան Երկնից երկասիրութեան մի նոր խմբագրութիւնն է, հետաքրքրական լեզուով և բովանդակութեամբ: *

«Աստուծոյ սքանչելի արուեստն զմին բնութիւն իրացն ի բազումն բաժանէ, և բազում անուանք կոչին, զի ի Դ տարեց մինն քամին է, որում օդ ասի, Եւ այս մինն ցեղուցեղ անուանք [91b] ունի, զի ասի հողմ, քամի, օդ. և աստի լինի՝ ամպն, ձիւնն, եղեմն, աղեղն որ իջանէ, որոտն, շանթիքն, ցովմունքն, փայլակն, և այլ բազում իրս: Թէ ՌԻՍՏԻ՞ ԼԻՆԻ ԱՅՍՈՒՔԻՅ ՅՕԴՆ ԵՒ ՈՐՊԷՍ. երկու գոլորշիք որ ելանեն յերկրէս ի վեր, որ ասին բուխար. և ի վեր բարձրանան նօսր և անտես աչաց, Մինն գէջ է և միւսն չոր. այն որ գէջն է յաղբիւրաց, ի գետոց և ի ջրոց ելանէ, և այն որ ցամաքն է՝ ի չոր և ի ցամաք գոլորշեացն լինի և ի հողմոց, և որպէս զծուխ վերանայ, Այն [որ] գէջն է՝ անտի լինի բաշն, սառնամանիքն, ամպն, անձրևք, ձիւնք, կարկուտք. և այն որ չոր շոքին է, որ է բուխարն յաշխարհէս, անտի լինի ազգի ազգի հողմք, որոտմունք, փայլատակմունք, կայծակն, հրձգութիւն, և այլ որ ինչ սոցին նման է. ՎԱՍՆ ԲԱԼԱՅՆ. Բաշն ի դօրութեան ամպոցն է, զի յորժամ օդն թանձրանայ՝ ի բալ դառնայ. և է բաշն քան զօդն թանձր, և քան զամպըն նօսր, և ունի սակաւ մի գիջութիւն, որ խոնաւեցուցանէ զերեսս երկրի, զոր կոչեմք մարախուղ: ՎԱՍՆ ՈՐՈՏՄԱՆ ԵՒ ՎԱՅԾԱԿԱՆՅ. Յորժամ հողմն բռնութեամբ հնչէ և ի մէջ ամպոցն մտանէ, յայնժամ զթանձր ամպն պատառէ և լինի ճայթմունք ի պատումանէն, զոր և որոտ անուանեմք, և ի հողմոյն յիրար շփելոյն և ի ճնշելոյն հուր փայլէ, զայն փայլատակմունք ասեն և կայծոտալ, զի հուրն յամենայն արարածս խառն է, և աւելի յօդդ. Եւ երբ հատանի հուրն յամպոյն, թէ թանձր ելանէ՝ յերկիր անկանի և վնաս առնէ, և թէ նօսր ելանէ՝ ոչ թողուն օդքն [92a] յերկրի, այլ ընդ օդն ցնդի անվնաս: Թէ է՞Ր ՉՄԵՌՆ ԶԻ ՈՐՈՏԱԼ. Վասն զի ձմե-

* «Մեկնութիւն Տոմարի, զոր խնդրեաց Թովմայ վարդապետն Մեծոփայ վանաց՝ աստուածատուրը ուխտին: Եւ սիրով զհայցուածն նորա կատարեալ Յակոբ վարդապետի Ղերմեցոյ. 2. № 2048, 15 Մայր Յուցակի:

ուն ամպն նօսրցել է, զի ձմեռն հիւսիսային հողմ հնչէ և այն նօսրցնէ զամպն, եւ
 թէ յի՞նչ պէտք է որոտալն. վասն զի թանձրութիւն ամպոցն և ի բռնութենէ հող-
 մոցն չկարէ անձրեւն յամպոց ի վայր հոսիլ, Իսկ ի դռալն և ի պատառիլն թուլա-
 նայ հաւասար և արկանէ զանձրեւ. և զոր օրինակ մայր զմանուկն ծնանի և մեծածայն
 գռայ, և վասն այն գռայ, զի զհողին յինքն քարշէ, որ զշնչական երակքն նե-
 դէ, և զմանուկն ի վայր բերէ և ծնանի, նոյնպէս և երկիր սառուցեալ և պղծեալ է
 ի ձմեռնային ժամանակն և պնդեալ զբնութիւն հողոյն, վասն այսորիկ պիտոյ է ձայն
 որոտալոյն, զի թուլացի բնութիւն հողոյն, և բոյսք և սերմանիք յերկրէ ի վեր ծը-
 նանիցին և ծառք ծաղիկս փթթեցեն. և ամենեքեան ի ձմեռնային կապանացն ի բաց
 արձակին, ՅԱՂԱԳՍ ԶԻՒՆԻ ԵՒ ԱԶԲԵՒԻ, Յորժամ արեգակն ի հարաւային կողմն
 ցածանայ ի խոնարհ, յայնժամ հիւսիսային հողմն զօրանայ, և զօրն յիրուր խառ-
 նէ և թանձրացնէ, որ ամպ լինի և կտրատի և ի վայր հոսի սպիտակ և փրփրատե-
 սակ, զի ցուրտ քամին զնօսրութիւն ջրոյն այսպէս առնէ, երբ թանձր և մեծ թափի
 ի վայր այնոր տաղտարափ ասեն, և որ նօսր է և մանր՝ այն ձիւն կոչի, Իսկ ի գար-
 նան ժամանակի և ամառն և աշունն օդն ժողովէ զջուրն ի ծովէ և ի գետոց և ա-
 ռեալ յերկրէ ի վեր բարձրանայ, և ի քաջ ամպոց թօթափմանէ լինի անձրեւ, զի ի
 գարնան ժամանակն օդն պարարտանայ ի գիջութենէ [92b] ջրոյն և յարեգականն ջեր-
 մութենէն թանձրանայ և խոնարհի ի ծովն, և առեալ բարձրանայ, զի հողմ ի ներ-
 քոյ անցեալ առեալ տանին և հողմոյն գոռալովն և որոտալովն օդն պատառի և թու-
 լանայ և զանձրեւ ի վայր հոսէ, ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՐԿՏԻՆ, Կարկուտ լինի ի սաստիկ
 և ի ցուրտ քամոյն, որ շնչէ ի հիւսիսոյ կողմանէ, և ի սաստիկ փչմանէ հողմոյն ու-
 լորելով բոլորէ և պնդէ զնօսրութիւն ջրոյն և շաչելով յերկիր թափէ, է որ ուժով
 և խիստ և է որ նուազ, և այս լինի ի խրատ և ի պատուհաս մեղուցեւոցս, Թէ
 ՈՒՍՏԻ՞ ԼԻՆԻ ՅՕՂՆ ԵՒ ԵՂԵԱՄՆ, Լուսաւորք օգով զջուրն ծծեն և ի վեր քար-
 շեն, երբ արեգակն ծագէ թուլացնէ զօդն՝ և այն՝ որ մնացեալ է յօդն ի գետին
 իջանէ և ցօղ կոչի այս, Իսկ ի ցուրտ ժամն թերասառոյց լինի և կոչի եղեամն, Թէ
 ԶԻ՞ՆԶ ԵՒ ԱՂԵՂՆ, ՈՐ ԻՋԵՆԻ, ԵՒ ԱՍԻ ՏԵՐՈՒՆԻ ԳՕՏԵԱԿ, Պատճառն աղեղն
 իջանելոյն գիջութիւն օդոյն և ջերմութիւն արեգականն է, զի ի փարատել անձրեւին՝
 գիջութիւն որ յօդն է մնացեալ և արեգականն ջերմութիւն յիրար խառնին, Օդոյն
 գիջութիւն ի ներքուստ և արեգականն նշոյլքն ի վերուստ միաբանին և ի նօսրու-
 թիւն օդոյն գոյնագոյն և երկնեային երեւի կամարաձև, որպէս զերկնային զգունդն,
 Զի գոյն երկրիս և կանանչագեղ բուսոցն և ջրոյ և հրոյ յիրար խառնին և այնպէս
 երեւին, Թէ մէկ մի է գօտին՝ որ երեւի, նշան դադարելոյ անձրին է և պարզելոյ, և թէ՛
 երկու երեւի, այլ և այլ գիհ, զյորդ և զսաստիկ անձրեւ նշանակէ, եւ ի սկզբանէ աշխար-
 հի էր սա, զի հետեանք է տարերցս, որպէս ծուխն հետերթանք է հրոյ, որ քամի
 գէջ խոնաւութիւն ի հրային կրակոյն [93a] և ապա յստակի բոց հրոյն, վասն այսորիկ
 զսա ետ աստուած նշանս ի յորդութեան անձրեւացն դադարման, Թէ ԶԻ՞ՆԶ ԵՒ ԶՈՒՐՆ,
 ՈՐ ՅԵԿԵՆԻՅ ԱՆԿԱՆԻ, ԵՒ ՔԱՆԻ՞ ԱԶԳԻ ԵՒ ՍՈՔԱ, Է ազգ մի, որ շանթիք ասեն,
 որ ի հրեղէն երկնիցն կոտորատի և ի վայր հոսի և չդադարի ուրեք, այլ յորժամ ան-
 կանի, ծակէ զթանձրութիւն երկրի և զոր ինչ գտանէ՝ այրէ և ընդ թափն ի վայր ան-
 ցանէ ի ներքի կիսագունդն յիւր ազգակիցն, ուստի անկեալ է, եւ է ազգ մի՝ յորժամ
 ի սաստիկ ամպոցն հողմով ծովն խառնակի, որ ատակ ծովուն և աւազն յերեսն շրջի
 և օդն առնու զաւաղախառն ջուրն և ի վեր վերացնէ ջրովն և տանի ի բարձր ի հը-
 րախառն և ի տաք օդն շփէ և վառէ որպէս զհոլը և ի վայր թափէ, և յորժամ
 յերկիր հասանի՝ յոր ինչ գիպի՝ այրէ և անցանի, և մնայ որպէս երկաթի քափշայ,
 եւ է ազգ մի, որ ասեն թէ աստղ թռաւ, և աստղն չի թռչիլ, այլ յորժամ ընդ
 շրջագայ պարունակս երկնից հնչէ և սաստիկ արագապէս անցանէ, ընդ որ գնայ՝ զօ-
 դն, որ տաք է և հրախառն, որպէս ձոր պատառէ, և երկայնութեամբ երեւի և
 թուի թէ՛ աստղ թռաւ, եւ է ազգ մի, որ ի պատառել օդոյդ ի սաստիկ հողմոյն՝

վերին լոյսն հրակերպ երևի, և օգն որ պատառեցաւ՝ յիրուր գալն և ի կցիլն ծածկի դարձեալ, և մեր զայսոսիկ ասեմք թէ աստղ թռաւ։ Նոյնպէս է և այն, որ կայծկտալ ասեն, զի յորժամ ամպն պատառի՝ ի գոռալոյն որոտն լինի։ Եւ յիրուր շփելոյն կայծակն լինի, զի որպէս հրահան երկաթն որ զկայծքարն բախէ՝ ելնէ ձայն և ելնէ հուր։ Նոյնպէս երբ հողմն զամպն պատառէ՝ ի պատառելն [93b] զորոտն առնէ և հողմն յամպոյն հուր հանէ։ և ի տեղի ուր անկանի՝ վնասէ։ Յառաջ որոտն է և ապա կայծակն, բայց մեր յառաջ զհրոյն լոյսն տեսանեմք և ապա զորոտն լսեմք, զի աչքն այլ սուր է քան զականջն, և ակն զհեռուն տեսանէ և ականջն զմօտն լսէ։ Վասնայնորիկ զլոյսն ի հեռուստ տեսանեմք և յորժամ ձայնն ի վայր հասանի և մօտի մեզ՝ ապա ականջն լսէ։ Եւ այս յորժամ ի պարզ ժամն ելանէ՝ թռուցած աստղ ասեմք։ ՎԱՍՆ ԼՈՒՍՆՈՅՆ ԲԱԿԱՌՈՒԹԵԱՆՆԻ։ Թանձր օդդ, որ ունի բոլոր զճառագայթ լուսնին և նշոյլքն ի գուրս ելեալ ընդ թանձր օգն՝ բոլորակ լինի, և է նշանակ ամպոց» (2. 2048, 15 եր. 91a—93b)։

* * *

Այս թեթեւ գիտողութիւններից երևում է նորից այն ակներև ճշմարտութիւնը, որ մեր գիտական մատենագրութիւնը, ամբողջապէս փոխ առնուած քրիստոնեայ Արեւմուտքից (գլխաւորապէս Բիւզանդիոն), շարունակւում է մշակուել, կամ աւելի ճիշտ՝ պահպանուել և ընդօրինակուել զանազան հաւաքագրող—կոմպիլատորների, մեկնիչների, դասատու—վարդապետների ձեռքով, հետզհետէ նսեմանալով ճիշտ այն չափով, որ չափով որ լուսաւոր Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները գոռաբանում են։ Մեր տգիտագոյն դարերը համապատասխանում են ճիշտ այն խաւար շրջաններին, երբ այդ յարաբերութիւնները կատարելապէս ընդհատւում են։ Եւ մեր վերածնունդը սկսւում է այդ գիտական յարաբերութիւնների վերսկսելովը։ Արեւմուտքից պէտք է սպասենք ամեն բարիք, ինչպէս որ Արեւմուտքից ստացանք քրիստոնէութիւն, գիր, մատենագրութիւն, գիտութիւն, ազգային գիտակցութիւն, մարդավայել աշխարհայեցողութիւն, ճշմարիտ է, որ մեր մեկուսացած, բարբարոսների մէջ կղզիացած դիրքում, քրիստոնէութեան սահմանաձայնում, Արեւմուտքի սէրը նստեց և մինչև այսօր էլ մեզ շատ թանկ է նստում, բայց մեր պատմութեան, մեր ամբողջ գոյութեան ներքին իմաստը այդ մաքառման մէջն է, երբ զոհւում է անասնականը, մարմնաւորը, հոգեկանի և գաղափարականի համար։

29 Յունիսի.

Գալուստ Տ. Մկրտչեան

